

VÁRI ANDRÁS

Etnikai sztereotípiák a Habsburg Birodalomban a 19. század elején

Szövegek és szerzők

A tanulmány 19. század eleji statisztikákban, földrajzönyvekben és útinaplókban olvasható etnikai sztereotípiákat elemez, melyek részben 1745–1770, részben pedig 1770–1800 között született szerzők tollából származnak. A választott módszer igyekszik összevetni a szövegeket a szerzők társadalmi háttérével és közéleti szerepléseikkel. Azt eredményez, hogy a szövegek nem egyetlen társadalmi csoport termékei. Ellenkezőleg, az egyes csoportok által kialakított sztereotípiákat a legkülönbözőbb háttérű szerzők vették át. Azaz nem a hovatartozásuk, hanem az elképzeléseik, céljaik voltak közösek. Ennek lényege az állam és a társadalom törvény általi integrálása, a rendi társadalomnak a polgári által való leváltása. A sztereotípiák szinte kizárólag egy ilyen polgári társadalom értékeire hivatkoznak. Ezek közül a legjellegzetesebb az az elvárás, hogy a különböző etnikai és társadalmi csoportok egy jól körülhatárolt normarendszernek megfelelően éljenek, ne viselkedjenek agresszíven, illetve általánosabban fogalmazva, ne érzelmi alapon cselekedjenek. Hasonlóan ahhoz a megállapításhoz, hogy az etnikai sztereotípiák tartalmilag egy társadalomátalakító program függvényei, amellyel lehet érvelni, hogy a sztereotípiákban megfogalmazott távolság a programban szereplő csoportokhoz való viszony szerint változott. Az egyes csoportokat tehát ehhez a programhoz mérték, aszerint hogy mennyire képesek részt venni ebben. A „mi” és az „ők” kategóriáknak így nem volt állandó tagsága, mivel a reform megvalósításában mindenkinek juthatott szerep, ha hajlandó volt polgárosodni.

A sztereotípiaképzés funkciói és az állam tudománya, a statisztika kifejlődése, a statisztikai, népismereti szerzők 1770–1840 között

A sztereotípiáknak a komplex társadalmakban orientáló funkciója van a társadalmi viszonyok között (Tajfel 1981). E legitim funkció persze minduntalan háttérbe szorul a sztereotípiák előítéletté merevedése folytán. Ám feltehetően éppen a komplex társadalom belső egysége, az emberek és a közhatalom tájékozódási igénye vissza-visszanyesi a nagyon is burjánzó, színes ön- és idegenképeket az életszerűség keretei közé. Logikus tehát, ha tudomány előtti, nem vizsgálendő feltevésként a sztereotípiák élet és költészet között oszcilláló mozgásából indulunk ki. Ebből az is következik, hogy a különböző történelmi helyzetekben különböző szerzői csoportok és generációk ideái nem csak mint toposzok átszármaztatási láncjai, sem pedig mint egyszerű szöveghalmaz nem értelmezhetők, hanem csak társadalomtörténeti vagy történeti szociológiai szempontok bevoná-

sával. A gyanakvóbb olvasó már itt rájön, hogy mivel jelen szerző sem azt meg nem mondhatja, hogy eleink egymásról alkotott szaftos mondásaiból, szenvedélyes megbélyegzéseiből és meghökkentő dicsőreteiből mi igaz és mi nem, sem pedig azt nem tudja, hogy melyik toposzt ki honnan kölcsönözte, tudatlanságát palástolandó újabb feladatot tűz ki. Kiknek, mikor, milyen céljait, törekvéseit hogyan szolgálták a sztereotip jellemzések, és a funkciók hogyan hatottak vissza magukra a sztereotípiákra?

A halászó-vadászó-madarászó és délután német ideológiát író ember ősi állapotában a kulturális csoportok nyilván készítettek „naiv” képeket is magukról és másokról. Van, ahol talán ilyen „naiv” sztereotípiák visszfényét látjuk. Talán ide sorolható például a késő 18. század egyik visszaemlékezésében megnyilvánuló büszkeség a saját, a „némettől” elütő élelemre, a szalonnázás nagyszerűségére (Vörös 1927:67–68).¹ De hiába a korai időpont, a politikamentes tárgy, az emlékiró persze nyakig merült kora gondolati, filozófiai, politikai áramlataiba, és az a víz, ami neki csak a nyakáig ért, nekünk már olyan óceán, amin nem kelhetünk át, a „naiv” csoporttudatoktól az európai és a magyar kulturális produkció évszázadai változathatatlanul elzárnak. Más kérdés, hogy időről időre néprajzosok, művelődéstörténészek megpróbálták feltárni e csoporttudatok ön- és idegenképét 20. századi paraszti adatközlők faggatásával. Ilyenkor hallgatólagosan feltételezték, hogy a paraszti etnikai csoporttudatok vagy régiebbek, mint a „modern” ideológiai produkció, vagy attól valahogy különválaszthatók, vagyis ezek az „igazi” paraszti ön- és idegenképek.

A legtöbb történeti tudomány másként jár el, a társadalomban meglévő etnikai jellegű csoporttudatokat, ezek sztereotípiakészleteit nemigen vizsgálja úr és közrendű vagy paraszt tagolásában. Amit kutatnak, az az implicite homogénnek tekintett etnikai csoporttudat, képkelet történeti fejlődése. Ehhez általában a vallástól eltávolodó ideológiateremtő kor, a felvilágosodás szövegeit veszik kiindulópontnak, sőt az etnikai elkülönülési folyamat beindulását is erre a korszakra teszik. Ez sem probléma nélküli eljárás. A későbbi, „etnikai” sztereotípiáinkhoz igen hasonló toposzokat lehet ugyanis találni már a 17. században is. Ezek tipikusan a magyar katonai erényeket és a velük összefüggő nemesi kvalitásokat ecsetelik, a hozzájuk tartozó hátulütőkkel.² Ez a „magyar virtus” – különösen német protestáns szerzőknél – szembekezd az „igazi nemességet” magának vindikáló hitbéli szilárdsággal és elmélyült (vallási) tudománnyal. A földrajzi szerzőknek e korai sztereotip jellemzései véleményem szerint a középkori világrend (*ordo*) fogalmának visszatükröződései, az Isten dicsőségét fegyverrel, imával vagy munkával szolgálók sztereotip képei aszerint lesznek egyik vagy másik országra többé vagy kevésbé jellemzőek, amilyen mértékben ott a szolgálatnak egyik vagy másik típusa előtérben áll. Arról, hogy „magyar” erények és bűnök egyszerűen a „miles” erényei és bűnei, meggyőz bennünket, ha mondjuk egy 17. századi világföldrajzban a „magyart” a „spanyollal” vetjük össze. Perdöntő, hogy a szerzők az országlakosokat jellemzik, noha konstatálják a fejedelemségeken belüli népi sokféleséget, mégis „magyarokról” vagy „oláhokról” értekeznek „magyarországiak” vagy „oláhországiak” értelmében.

Kövessük hát a hagyományt, tegyük meg kiindulópontunkul a felvilágosodás korát! Ehhez a szövegek és szerzők látványos szaporodásán és újszerűségén kívül egy új tudomány felívelése is okot ad. Ez az állam tudománya, a statisztika, mely a 18. században a teológia és a jog mellett a „non-fiction” szövegek legszaporább termelője.

Hermann Conring helmstädti professzor, polihisztor oktatta a 17. század közepén először „collegium statisticum” néven összefoglalva a földrajztól elkülönült, átfogó le-

írását mindannak, ami az államok életének alapja, beleértve történetüket, jogukat és közigazgatásukat, topográfiájuk és különböző termelőkapacitásuk leírását (Horváth 1966; Földes é. n.). A leírás numerikus számbavételt is jelentett ott, ahol ez kézenfekvő volt (például sereglétszám), de ez az egyszerű mennyiségek megadásán túl nem terjedt. A számszerűségeket komplex jellemzésre, elemzésre is felhasználó tudomány eszméje „politikai aritmetika” néven Angliában és Franciaországban fejlődött ki (Graunt, Petty). A Conring által alapított „leíró” vagy „egyetemi” statisztikát egy Brassóból Jénába származott tudós, Schmeitzel vitte tovább, majd tanítványa, Achenwall tette igazán népszerűvé a göttingeni egyetemen végzett szervező-, patronáló-, népszerűsítőmunkájával a 18. század közepén.

A 18. század végének nagy polihisztorja, August Ludwig Schlözer azzal koronázta meg a fejlődést, hogy kinyitotta a német „egyetemi statisztikát” a politikai aritmetikai módszerek előtt, továbbá egyfajta modelljét alkotta meg annak, hogy mely tárgyat milyen szempontok alapján, hogyan írjanak le a statisztikusok. Az eredmény az úgynevezett leíróstatisztika. Az országleírásnak ez az új kánonja elhagyta a köztörténetet, és egy ország erejének három nagy csoportját írja le: a „Grundmacht” („Land”, „Leute”, „Produkten”, vagyis a föld, a népesség és a termékek, beleértve a terményeket és az erőforrásokat is) ismertetése adja az első részt, ezt az alkotmány, illetve a közjogi szerkezet leírása követi, és végül a közigazgatás bemutatása zárja az országleírást. Az ugyancsak a 18. század végén elterjedő topográfiai lexikonok helységenként tagolva adnak elemi leírást egy-egy tartomány, fejedelemség településeiről, a Grundmacht alapadataival és gyakran – visszakanyarodásként a régebbi ideálhoz – a nevezetesebb helységek történetével. Más módszertani áramlatok (tabelláris, illetve összehasonlító statisztika) is konvergáltak a leíróstatisztikával a 18. század végén.

Az új tudomány, a statisztika a 19. században tovább osztódott, vagy talán inkább bővült. Az új módszertani fejlemény a „népismereti alapon” álló etnográfia, melynek művelői persze (szabad)idejük nagyobb részét statisztikai dolgozatok írásával töltötték, kenyerüket pedig jogi és gazdasági ismereteik biztosították, vagy lelkészi, papi hivatalban voltak (Tálas 1948).³

A statisztika kezdettől fejedelmi megrendelésre dolgozott. Már Conringet is bevonta Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem az állampénzügyek szanálásába (Behre 1905:78), a továbbiakban a harmincéves háború utáni rekonstrukciót szervező és a rendek járószalagjáról szabadulni próbáló német fejedelmeknek minden új módszertan, a politikai aritmetikától a tabelláris és leíró statisztikáig vonzó, új lehetőségeket tárt fel. Az első átfogó, egységes városi népességstatisztikákat Brandenburgban már 1683–1684-ben gyűjteni kezdték (Behre 1905:132–134), a 18. század végéig minden, kisebb vagy nagyobb abszolútisztikus fejedelemségben népösszeírások és országleírások születtek állami erőből vagy támogatással, az európai államokban pedig az 1810-es évtizedben már az első statisztikai hivatalok is megalakultak. A nagy, sokkötetes leíró művek a 18–19. század fordulóján viszont már nem csak a hivatalos patronálásnak köszönhették létüket: a tájékozódás igényének fokozódásával a közönség ha nem kapkodta is szét, de legalábbis megvette a terjedelmes és viszonylag nem olcsó munkákat. A statisztikának ezt a hosszú előtörténetét némileg elfedte az 1860-as évektől induló újabb statisztikai forradalom (Wappäus, Quatelet), amely a matematikai módszerek elemző alkalmazásával a

„társadalom természettudományát” kívánta megteremteni. Ennek a tudományideálnak a tükrében a „leíró statisztika” üres locsogás volt.

Nekünk ez a locsogás lesz a forrásunk. A továbbiakban „etnikai” sztereotípiákat veszünk igénybe a leíróstatisztikai irodalom minden ágából, csakúgy mint a „statisztikai etnográfiai” és kiegészítésként az útleírásokból is.

Természetesen az itt megjelölt irodalomnak csak egy része tartalmaz etnikai sztereotípiákat; ezen belül a nagy képgalériákkal, az átfogó leírásokkal foglalkozom. Tipikusan nem adnak sztereotípiákat a topográfiai lexikonok, melyek egyes helységeket mutatnak be alfabetikus rendben, így maradnak ki egyébként fontos szerzők érdekes művei (például Vályi 1796–1799 és Romy 1809, hogy csak a két legismertebbet vegyük, de Kunits, Szepesházy és mások munkái is). Butaság lenne azonban figyelmen kívül hagyni a hagyományos földrajzkönyvek szövegeit. A forrásműveken belül viszont nem fogok minden egyes képet figyelembe venni. Valamely csoport sztereotípiákat csak az élete szempontjából jelentős más csoportról (*salient group*) alkot, és habár nem tudjuk majd a szövegek sztereotípiáit teljes biztonsággal társadalmi csoportokhoz rendelni, mégis elhagyom azokat a sztereotípiákat, melyek vélhetően az egykorúak számára sem voltak központi jelentőségűek, az örményektől a clementinusokig. A zsidók sajátos problematikáját is kikerülöm ezúttal. A német, a magyar, a román, a cseh, illetve a szlovák és a délszláv tekint ránk a galéria faláról.

A korabeli társadalmi-politikai diskurzus két szakasza és a szerzők két nemzedéke

A szerzők első csoportja az alábbi, 1745 és 1770 között született személyekből (vallással és születési idejükkel): Ignaz de Luca (római katolikus, 1746), Szirmay Antal (római katolikus, 1747), Bartholomaeides László (lutheránus, 1754), Michael Lebrecht (lutheránus, 1757), Franz Kratter (római katolikus, 1758), Schwartner Márton (lutheránus, 1759), Joseph Marx Liechtenstern (római katolikus, 1765), Joseph Rohrer (római katolikus, 1769), Johann Andreas Demian (lutheránus, 1770), Lucas Joseph Marienburg (lutheránus, 1770), Magda Pál (lutheránus, 1770).⁴ Ebben az időszakban egyrészt a felvilágosodás eszmei-kulturális áramlatai gyakoroltak hatást a szerzőkre is. Másrészt lehetővé vált számukra a jozefinizmus politikai, társadalmi, illetve kulturális reformtevékenységébe való bekapcsolódás. Mivel az értelmiség igénye a közéleti szerepre összeurópai jelenség, a jozefinizmus pedig összmonarchiai, érdemes e korszak szövegeit az egész Monarchia területéről együtt vizsgálni. Ezt a birodalmi vizsgálati keretet az is lehetővé teszi, hogy a jozefinizmus internacionalista jellegű. Noha a rá következő reakcióban nagyrészt ugyanazok a szerzők teremtették meg a nemzeti irodalmakat és szellemi közvéleményt, akik a józsefi egységbirodalom hívei, illetve munkatársai voltak (például Kazinczy), a posztjozefinista korszak nemzeti alkotói sem vélték azt, hogy nemzetük vagy etnikai közösségük mint ilyen szupremáciát élvezne más közösségek fölött. Van ugyan rangsor – de, mint látni fogjuk – ez csak más fontos tulajdonságok függvényében rangsorol népeket, és nem feltételezett lényegi, belső értékük szerint. A jozefinista generációt nem toleránsnak, hanem lényegét tekintve internacionalisnak kell tartani. Ami

persze felveti a kérdést, hogy miért nem a hasonló fázisban lévő Közép-Európa egésze a vizsgálat tárgya. Erre a válasz csak a szerző és a hazai könyvtárak korlátaira való hivatkozás lehet.

Nem inter-, hanem anacionális jellegűek az abszolutizmus által rendelt politikai pamflettek, például L. A. Hoffmann tollából (Hoffmann 1790a; 1790b), melyek a magyar rendiséget, nem pedig a magyar népet kisebbitik, a kettő különbségét nem is észlelve. Talán némileg más a helyzet a hazai rendiség Bécs- és idegenellenes fölfortyanásaival. Gvadányi sem egy más fajtájú népet vesz célba a *Falusi nótáriusban*, nem is a magyar szabadságot reklamálja a császári önkénnyel szemben, hanem olyan „magyarságjelzéseket” kér számon az elfajzott fővárosiakon, mint a ruha, a tánc, a modor, az élelem, a nyelv, a zene, amelyekkel egyrészt az alsóbb rendek is azonosulhatnak, másrészt azoknak csak egy kulturálisan meghatározott szegmense előtt áll nyitva ez a lehetőség (Gvadányi 1790). Ha tehát ezt a rendi ellenállás demokratizálásának és etnizálásának tekintjük, merész pillanatainkban próbálhatunk „protonacionalizmusról” beszélni e múltba vágó romantikusok esetében is.⁵

A jozefinista generáció internacionalizmusát azonban jobban jellemzik „a magyar nyelvnek a hazában való szükséges voltát tárgyaló értekezések” (Gáti–Vedres 1790). Az 1790-ben e kérdésre írt pályamunkájában Gáti István tiszteletes egyfajta nemzeti jellem létéből indult ki, amely részben természeti erők (klíma stb.) hatására alakult, részben a szokások, „mores” gyakorlása útján „szerzett”. Am javítások, igazítások szükségesek a nemzeti jellemre is, ezek pedig legkönnyebben az anyanyelven nyújtott, kora gyermekkorban kezdődő neveléssel érhetők el.⁶ A pályázat másik nyertese, Vedres István mérnök abból indult ki, hogy az anyanyelvi művelődés a jó állami berendezkedés, a res publica alapja, hiszen tartós és mély hatást csak az anyanyelv alkalmazásán keresztül érhetnek el társadalmi és politikai intézmények, így a közjó és a szabadság a nyelvben gyökerezik. Miután a szerzők összekapcsolták a nyelvet és a nemzeti karaktert, meglepetést kelt, hogy egy szót sem találunk a magyar nyelv primátusáról, még utalást sem a nemzetiségek nyelvi hasonulásának üdvös voltára. Ez pedig nem azért maradt el, mert 1790-ben ezek már magától értetődőek lettek volna, fordítva: a hiány azt szemlélteti, hogy még a nyelvet nemzeti létalappá avatók gondolkodásában sem merült föl ekkor más kultúrák kizorítása.

A következő korszakban, amelyből szintén egy tucat szerző szövegét tekintem át, az internacionalizmus alábbhagyott. Ennek okairól a továbbiakban még szó lesz, itt csak megjegyzem, hogy az 1770 után született szerzőket már csak a magyarországi közvéleményre befolyással levő, munkáikat nagyjából Magyarországon publikálók közül válogattam. Ezek tehát Samuel Bredetzky (lutheránus, 1772), Johann von Csaplovics (lutheránus, 1780), Karl Georg Romy (lutheránus, római katolikus, 1780), Johann Benigni (római katolikus?, 1782), Jacob Melzer (lutheránus, 1782), Szeder Fábán (római katolikus, 1784), Mednyánszki Alajos (római katolikus, 1784), Kis Pál (római katolikus, 1793), Fábán Gábor (református, 1795), Lassú István (református, 1797), Ercsey Dániel (református), Tahy Gáspár (lutheránus).

A két csoportot születésük dátuma, nem pedig publikációik vagy főművük, esetleg itt idézett művük megjelenésének időpontja szerint válogattam szét. Ez azért történt így, mert politikai nevelésük gyökeresen különböző légkörben ment végbe, és feltételeztem, hogy ez az általuk reprodukált sztereotípiakészletben is alapvető különbségeket

okozhatott, még akkor is, ha egyesek (például Szirmay) megöregedett, visszavonult hivatalnokként publikált, egy időben a fiatalokkal. Bár az új nemzedék sem tudta kivonni magát a józsefi reforméra vonzása alól, politikai szocializációja a Martinovics-féle összeesküvés után következve más körülményeket talált. A változtató szándékokat kísérő veszélyek nőttek, a vonzások csökkentek (a forradalmi terror, brumaire 18., a napóleoni hódítások németországi hétköznapijainak híre erodálta a nimbuszt).

Az eltérő világnézeti és kulturális mintán túl a két szerzőgenerációt elválasztja felekezeti összetétele is. Az 1745–1770 között született, nagyrészt az 1790-es és 1810-es évek között publikáló szerzőcsoport magyarországi tagjai egy kivétellel mind lutheránusok voltak, a második generáció tagjai mindhárom felekezetből valók. Az arányokról semmit sem lehet mondani, mert a második csoportban módszereit és műfajait tekintve is már többféle szerző többféle írása képviselt, tükrözve a bővülő publikációs lehetőségeket (*Tudományos Gyűjtemény*) nyomán az alkotói és olvasói ízlések differenciálódását. A régi egyetemi statisztika mellett a leíró statisztika és az embrionális etnográfia is jelen volt, az enciklopédikus művek mellett gyorsan szaporodtak a megyemonográfiák és tájleírások is. A második generációt reprezentáló szerzőcsoport elhatárolása tehát némileg önkényes, ezért nincs értelme belső arányairól értekezni. A konfesszionális háromszólamúság azonban nyilvánvaló.

Az első generáció képei: a magyar, a német, a szlovák, a cseh, a délszláv és a román

Az első meglepetés az, hogy a vizsgált első generáció előtt született, de az 1745–1770-es években még publikáló, sőt mintának is szolgáló Karl Georg Windischnél, valamint az 1746-os Ignaz de Lucánál hiába keresünk etnikai sztereotípiákat, az általuk kiadott, kifejezetten statisztikai-topográfiai szánt művekben az ország- és helységeleírásokból hiányzik a népkarakterisztika (vö. Windisch 1780–1781; 1790; Luca 1785; 1791–1792; 1792). A 17. század földrajzi leírásaiban még találtunk sztereotíp jellemzéseket, és Bél Mátyásnál is lelhetünk ilyenekre (vö. Bél 1735–1742), de közben fél évszázad telt el, és éppen a tudományos szerzők elhagyták ezeket, hogy az 1790-es években színre lépő új nemzedék teljes pompájában bontsa ki a népképeket.

Lehet, hogy véletlen, de az első markáns képek erdélyi szerzőtől származnak, onnan, ahol még az országlakosokat tárgyaló hagyományos földrajz is kénytelen volt nemzetei szerint differenciálni az erdélyiek karakterképét. Lebrecht, nagyszebeni evangélikus lelkész, professor, diakónus 1792-ben programszerűen fogalmaz: „Európa minden népének megvan a maga sajátos lelkülete, éppúgy mint saját nyelve, erkölcse, szokásai, ruházkodási módja, hite, előítéletei, és más hasonlók, melyekben különböznek más nemzetektől. Egyszóval, mindőjüknek megvan a saját... nemzeti szelleme, mint a természet sajátos bélyege, melyhez hívek maradnak és amelyre nemzeti büszkeségüket és patriotizmusukat építik.” (Lebrecht 1792:21–22.) Az erdélyiek közös sajátosságának éppen a különbözőségeikhez való ragaszkodást látja.

Lebrecht azt is tudja, hogy az egyes nemzetek sajátosságait hol keresse: a „Nation-geist”-ot a „Landvolk”, a vidéki nép körében találjuk, az egyszerű, illetve közrendű

(„gemeiner”) embernél. A magyarokat a hunokkal közös őstre visszavezethetőnek tartva, európai megjelenésükkor a hunokhoz hasonlóan borzalmasaknak, kegyetleneknek tartja őket. A magyarnak még a jelenben is a háború a legfőbb szenvedélye, de csak saját hazájáért és fejedelméért háborúzik, „kinek hite szerint mindenével tartozik”, idegen hatalmakat nem szolgál. A római mondást („pro patria mori”) egyetlen más nép nem érzi át olyan mélyen, mint a magyar. Kiemeli a magyarok természetes erejét, szívességét, feltűnő bátorságát, noha utóbbi főleg akkor érvényesülhet, ha szabadon cselekszik. Ennek megfelelően szívesebben harcol lovon könnyűlovasként, mint gyalog, és a tüzes attackokat jobban szereti, mint a taktikai mozdulatok által szabályozott tüzet. Közvetlenül e katonai virtus után következik a megállapítás: „De a magyar éppoly nagylelkű, mint bátor. Erre a nagylelkűségre minden vonatkozásban építhetünk, noha ez talán némi hiúsággal is párosul, de csak korlátok között. Továbbá éppoly szép, mint jellemző tulajdonságai a vendégszeretet, az egyenesség és az érintkezésben való nyíltszívűség, alakoskodás és színezés nélkül. Egyáltalában, a magyar temperamentuma friss és eleven, amit elárul egész fölépítése, mozgása... minden egyes izmának rugóereje, szopora lépése, heves tánca, gyors, hirtelen döntései. Minden képessége megvan a szellemi művekhez, amint elkezd komolyan foglalkozni velük, és ha a magyarok nem nyújtják e téren azt, mit más nemzetek már nyújtottak, akkor ezért nem mentegethetik magukat a természet mostoha kezével. Mindeme jó és dicséretes tulajdonságok mellett is nem egészen ok nélkül vetik szemére a magyaroknak hiú, heves és fölfortyanós természetüket. A magyarok még a legkomolyabb vállalkozásokban is könnyelműek és akaratosak. Innen ered, hogy nemigen van bennük gazdasági szellem, nem sok hajtja őket az iparkodásra. Cselekedeteikben és házukban kevés a rend. Ugyanakkor nagy hajlamuk van az érzéki szerelemre és az állati szórakozásra.” (Uo.)

Az idézett autosztereotípiához a legnagyobb reverenciával kell közelednünk. Lebrecht szórakoztató pszichologizálása elvonhatja a figyelmet fontos tanulságokról. Az első, hogy szemben a korábbi földrajzi leírások, az *orbis pictus* mozaikszerű karakterképeivel, ez a szerző koherens képre törekszik, amelyben az egyes tulajdonságok összefüggnek. A másik, hogy éppen ezt az összefüggést megteremtendő pszichologizál, a körülmények, adottságok, történelmi helyzetek által képzett vagy előhívott, egységbe nem tartozó tulajdonságok helyett egy „karakter” áll elénk. A harmadik, hogy ezt a képet, melyet egy protestáns szász tudós alkotott a magyarokról, pár éven belül átvette vagy újra felfedezte a magyarországi és a közép-európai tudományos közélet. Demian 1804-ban szóról szóra reprodukálja, forrása megadása nélkül (Demian 1804a:42–44), 1807-re pedig ez a leírás Hassel Göttingenben kiadott, az osztrák császárságot bemutató leíró statisztikájában is megtalálható (Hassel 1807:60–68).

Más szerző más szavakkal ugyanezt mondja, így például a Lebrechnél tizenhárom évvel fiatalabb Marienburg és Magda Pál, akik persze szintén evangélikusok, és Marienburg szintén modern északnémet egyetemről (Jéna) hozta statisztikai érdeklődését. Előbbi így ír 1813-ban: „A magyarok elevenek, sőt tüzesek, harciasak, nagymértékben tisztelő- és pompakedvelők, őszinték, bizalmasak, udvariasak, vendégszeretők, éleselméjűek, bár a kézművekhez nincs nagy hajlandóságuk. A székelyek most már karakterben is magyarok.” (Marienburg 1813/2:94–95.)

Magda 1819-ben lényegében csak ismétli (Andrét idézve, de művet meg nem adva) a toposzt, de színezve, tódítva: „Egy európai nemzetnél sem lehet látni... azon kartsu s

magas termetet, szép testállást, gyors, könnyű és kellemetes mozdulásokat, melyek a valódi magyart ékesítik; mely tulajdonságokat egy különös szépségű, férfiút illető s mindenütt egyforma nemzeti öltözet igen neveli. Tündöklék a Magyar characterjében egy eleven és tüzes elme, s indulat heves buzongásig, és ama nemzeti kevélység, mely magát érzi és betsüli, s betsültetni kíván; továbbá egyenes szívűség, nagy lelkűség, vitézi bátorság, álhatatosság és szabadságnak szeretete. A Magyar ragad a jóhoz, vagy a mit előítéletből annak tart lenni, és a bevett szokásokhoz; a pallérozottságot könnyen elfogadja. A közönséges embernek a marhatartáshoz és a magános élethez nagy hajlandósága van; de ezen magánosságban elvadult tüzes emberen is kitetszik, hogy katonának termett és alkalmas a haza védelmezésére.” (Magda 1819:67.) Mikor Magda ezt írja, a fiatalabb és konfesszionálisan többszólamú szerzőgenerációban már katolikus szerzők is átvették a képet (Kis 1818).

Lebrechtnél találunk egy másik képet is, mely a magyarok képéhez hasonlóan régebbi földrajzi leírások ábrázolásaiból indul ugyan ki, de azokat jelentősen kikerekíti, „a német” sztereotípiáját: „Nagyobbrészt téglából épült lakásokban, számos nagy, tisztán és bőségben tartott falvakban, mezővárosokban és városokban laknak. Országunkban a híres hét várat és várost, mely a fejedelemség nevét adja 80 év alatt felépítették, a régi árkok és sáncok helyett falakkal vették körül, bástyákkal látták el, csinos épületekkel látták el, sőt majdnem mindegyik faluban és mezővárosban az Isten háza köré körfalakat vagy várat építettek, melyek között ők magukat és készleteiket a tűzlángok és az ólalkodó ellenség elől biztonságba helyezik. Mindezek által a régi szegényes csavargókból letelepedett emberek, az állam biztos és hasznos polgárai lettek.

A háborúzás, rablás és zabolátlanság szenvedélye, mely minden régi népre, így atyáikra is jellemző volt, szinte az ellentétébe fordult át.

A jelenlegi erdélyi német legfőbb jellemvonásai a takarékoság és a szorgalom. Ami ipar- és kézművescikk az országban készül, azt legnagyobb részben németek készítik. – Nem mondunk sokat, ha azt állítjuk, hogy ők adták az országnak mindazt a kultúrát, amellyel ténylegesen rendelkezik. A németek körül minden jobban virágzik, jobban terem, olyan jólét figyelhető meg, amely a magyartól illetve székelytől nagyon elválik.” (Lebrecht 1792:54.)

Nem meglepő, hogy az autosztereotípiáról hiányoznak a negatív vonások. Ez a kép is éppoly egyszínűvé és általánossá vált az 1800–1810-es években, mint a magyar fent mutatott képe. A legnagyobb hatású korai statisztikus, Schwartner például így foglalja össze, mit köszönhet az ország „a németnek”: „Őtőle ered Magyarországon a polgári rend, az ő érkezésével vette kezdetét a bányászat, sőt egyáltalában a városi ipar, felélénkítette Magyarország kereskedelmét Északkal, polgári hűséggel romlatlanul megőrizte még a magyar nemzeti viseletet is, melyet, Sopron és Pozsony környéki testvéreirehasonlóan, korán magára vett, végül, rajta keresztül lendült fel Magyarországon, korábban mint máshol, Luther tanítása.” (Schwartner 1809–1811/1:142.)

A magyar változat, például a szintén lutheránus, szintén felvidéki (rozsnyói) Magda Pál feldolgozásában persze nem siet kiemelni, hogy Luther tanítását az országban a németek terjesztették, de egyébként közel azonos a fentivel: „Az országnak szabad Kir. és más több városait csak nem mind Németek lakják, annak bizonyos jeléül, hogy a Német szereti a városi rendtartást, a polgári szabadságot, és a kézi szorgalmatoskodást s kereskedést. Egyébiránt a Magy. Német is valamint fáradhatatlan és szorgalmatos, úgy a jó

rendet házában és tisztaságot szerető, józan életű ember is, s messzebb pallérozottságban mint a Magyar és Tót. Szereti a Magy. Hazát, de, ha jól látok, nints benne magy. tűz, erő és hathatosság (Energia).” (Magda 1819:69–70.)

Ezt a sztereotípiaszorozatot a 17. század első felében Johann Ludwig Gottfried *Archontologia Cosmicájában* (1638) adottal összehasonlítva látjuk, hogy a modern képben ott vannak a régebbi szerzők által a Német-római Birodalom polgári rendű országlakosainak tulajdonított vonások is. De vannak fontos változások. A városi lakosok adottságként regisztrált egyetértése, békeszeretete, a másnak való károkozás kerülése az új korban mélyebb értelmet kap, „városi rendtartássá”, sőt „polgári szabadsággá” és „pallérozottsággá” válik, mely utóbbi a „civilizáció” magyarítása. Teljesen új elem a „józsanság”, amely talán kevésbé az álmoktól, mint inkább az italtól való megmámorosodás kerülését jelentheti, ugyanis Gottfried még arról írt, hogy a városiak sok kocsmát és vendéglőt tartanak. Szintén változás, hogy a beosztással élés, a pazarlást elkerülő, a tartományi rendtartásnak („Landesordnung”) megfelelő ruházkodás követelményei az anyagi kultúra egész átfogó rendjévé bővülnek. E rendben a fentiek mellé például olyan attribútumok kerülnek, mint a tisztaság és a szilárd anyagú, rendezett, igényes építkezés. Általában itt is elmondható, hogy pontszerűen regisztrált adottságokból a nemzeti jellem összefüggő képleteit renkezi össze egy pszichologizáló szemlélet. Marienburg például 1813-ban ezeket a jegyeket emeli ki Hermann unokáinak, vagyis az erdélyi szászoknak jellemzésére: „mint testvéreik Németországban, ők is, bár lágyak, engedékenyek, meggondoltak, de ugyanakkor rendkívül munkás, beosztós emberek, igen hajlanak a tudományokra, műiparra és kézművekre, rendszeretők és pallérozottak. A kézműveket és a műipart annyira kedvelik, hogy földjük művelése mellett még a parasztok is úzik ezeket.” (Marienburg 1813/2:93–94.)

Feltűnő az is, aminek említése elmarad: a korábbi munkák a németek kiemelkedő vallásosságát tartották azok legjellemzőbb tulajdonságának, mint azt a jezsuita Bertalanffi megjegyezte: „igen buzgó a Római valláson lévő Német nép; sőt még a tévelygő valláson lévő-is” (Bertalanffi 1757:618). Ez most valahogy elmarad.

Ha elgondolkodunk azon, hogy a jelentés az örvendetes kocsmabőségről a józsanság dicséretébe fordult át, elég nyilvánvaló, hogy legalább a változások egy része programot, célkitűzést hordoz, olyan autosztereotípiát, mely nem annyira a valós, hanem nagyobb részét a kívánt attribútumokat rögzíti. Itt csak a kulcsmotívum, a németekhez társított „polgári szabadság”, illetve a „pallérozottság/civilizáció” fogalmainak jelentőségére szeretnék utalni, a többi, célra, programra utaló elemet később veszem sorra.

„A latin *civilisare*, a francia *civiliser* és az angol *civilize* szó jelentésében társítja a biztonságos és rendezett viszonyokat, a kiművelt egyének életkörülményeit, a városokat, az udvarias, előzékeny modort, a racionális szakszerűséget, valamint számtalan olyan tevékenységnek a *ius civile* alá rendelését, ami korábban tiltott volt. Az angol *civility* (amit a *civilisation* csak később szorított ki) ellentéte a városi életet és a szilárd jogrendet nélkülöző *barbarity*. [...] A civil társadalom nyugat-európai, a politikai intézményeket is magában foglaló és erkölcsi piedesztálra emelt fogalma a 18. századi német felvilágosodásban mint *bürgerliche Gesellschaft* (polgári társadalom) jelent meg.” (Péter 1989: 90–91.) Az idézetből látható, hogy mennyivel több volt városi lakóhelynél és e lakóhely jogi minőségénél, autonómiájánál az a jelentés, amivel szerzők a hazai „németek” vegyes csoportját megterhelik.

A program teljes egészében a szembeállításokon, kontrasztokon keresztül bomlik ki legjobban. Minden korabeli szerző felfedezi magának a vadembereket, ám nem perzsák és nem huronok, akikkel itt a pozitív programelemeket hordozó etnikumok szembesülnek, hanem a vad Kelet fiai. Schwartner például így látja a románokat: „Igénytelenység munkátlansággal párosítva, túróképeség bosszúvágygal párban, babona, egészséges erkölcs nélkül – ezek a főbb erényei és bűnei ennek az emberiség történetében, illetve a magyar statisztikában [azaz államtudományban – V. A.] nem jelentéktelen szerepet játszó népek... Érdemes elnézni az oláhot, amint kunyhójában, szilvás- vagy tenge-riskertjében elnyúlva, asszonya által kukoricalisztból hamuban sütött pogácsát majszolja, vagy ahogy pálinkával teli tökhéjjal kezében Cézár és Traianus tetteibe ártja magát. Megfigyelhető így, milyen gondtalanul tekint a jövőbe, mennyire átengedi a ház minden gondját fáradhatatlanul dolgozó, magát saját ügyességéből tarkán, többféleképpen is csinító oláh nőnek. Nem is kell sokáig az oláhok között időzni ahhoz, hogy sok olyasmire fölfigyeljünk, mely a távoli égtájak népeivel való hasonlóságra, és a kultúra ezen népekkel azonos fokára mutat. Igénytelenységük... gyors szaporodásuk legfőbb segítője.” (Schwartner 1809–1811/1: 135–136.)

Schwartner távolról sem állt egyedül fenti nézeteivel, Lebrecht szerint a románok „egy egészen sajátos emberfaj... Sokat találni köztük, kik a külső formán kívül szinte semmi emberivel nem rendelkeznek. Egy megmagyarázhatatlan makacsság szinte egyáltalán nem engedi kulturálódni őket. Józan észnek és veszületett értelemnek kell mindazt pótolnia, amit más népeknél az iskolák és nevelés nyújtanak. Az ország többi nemzetével szembeni közös gyanakvásuk és közös ragaszkodásuk az áthagyományozott szokásokhoz és erkölcsökhöz testvéri köteléssel köti össze és egyesíti őket a mindenki más elleni gyűlöletben. Emiatt az erre a népre sajátosan jellemző beállítódás miatt nincs is aztán semmi borzasztóbb, mint egy megsértett és fölízgatott oláh. Megjegyzik magának, és bár simul, csúszik-mászik, ha túlerőt lát, kinézi magának az alkalmat, sötétben les, és semmit nem hagy bosszúlatlan, amit megbosszulhat, és bosszúja mindig borzalommá fajul [„artet immer in Grausamkeiten aus”]. (Lebrecht 1792:86–88.) Lebrecht szerint az „oláhok” évi védelmi pénzeket szednek a lelkészekről, annak fejében, hogy eltekintenek marhájuk elhajtásától vagy portájuk fölperzselésétől. Lebrecht bosszúképe és a Schwartner-szöveg utalása alapján azt is lehet hinni, hogy a románok képét az 1784–1785-ös Horia-Closca-lázadás szörnyű élményei sötétítették így el. Ez lehet, hogy így van, de más is belejátszhat.⁷

Össze lehet a románok sztereotípiáját hasonlítani a korábbi sztereotípiákkal és más népek egykorú képeivel, valamint egykorú életkörülményeikkel, gazdálkodásukkal, a többségek szemszögéből a forrásokban megörökített közösségi rendjükkel. Ez kulcsot adhat talán a sötét kép keletkezésének megértéséhez.

Először is látni kell, hogy a régi katona- és nemesképen is jellemző vonás volt az erőszakosság, vadság, a fejszét lendítő román közös töről ered a paripáját ugrató vitéz magyar daliával. A közös töről csak később ágaztak el: Bertalanffi magyar és román országlakosát 1757-ben egyaránt szenvedélyei viszik: „A népe közönségesen erős, épp, szép, és eleitől fogva vitézségre formáltatott természetű; negédes, nagyra vágyakozó, tisztelet, és czifraság szerető; gyanús, könnyű haragú, bosszú állást kívánó, jó elméű (!), gazdaság, s-mezei munkát üző; de midőn külömbb-külombb-féle idegen mesterségekre is nem veti magát, a miatt idegenektől vásárolván, azokat gazdagítja, magát, és a maga értékét

azonban elfogyatta.” (Bertalanffi 1757:738.) „Oláhország” lakosai ezek a bosszúállást kívánó, cifrázkodást kedvelő hirtelenharagúak? Nem, ezek magyarok. „Az Oláhok jó elméjűek, erős és vitéz természetűek, furtsák, tsalárdok, és nagy szegénységben is víg kedvűek...” (Bertalanffi 1757:753.)

Az ütésre kész népek haragjai tehát csak a század végén váltak botránykövé. Nem hiszem ugyanis, hogy Bertalanffi és Lebrecht szövegei között kultúrkörük vagy tapasztalati világuk különbségei okoztak volna ekkora eltérést. Inkább az erőszakkal kapcsolatos egykorú nézetek változásában keresném az okokat.

Egyrészt a civilizáció előrehaladásával divatja múlt annak a magatartásnak, mely az erőszakra való készségeit fitogtatja, és az erőszak eszközeit, a fegyvereket rituálisan közszemlére téve hordja. A szász Hofmannsegg gróf 1794-ben nagyon megütközött azon, hogy a magyar nemesek karddal és sarkantyúval táncolnak a bálban, de már regisztrálhatta a szokás visszaszorulását is, „mert maguk is kellemetlennek találják” (Berkeszi 1887:80). Mivel a civilizáltság, legalábbis ebben a vonatkozásban, a pacifikált megjelenést és magatartást tekintve a lesüllyedő kultúrjavak közé tartozhat, így nyugatról keletre és fentről lefele terjedvén természetesen csak később érhet a román félnemesekhez.

Másrészt van a dolognak egy gazdaságtörténeti vonatkozása is. Ez röviden annyi, hogy állam, a nagybirtok, az egyház, a város a „rendes” parasztot szerette, amelyik falu jellegű településeken, nyomásokra osztott határban szemtermelést folytatott. Őket lehetett ugyanis regisztrálni, ellenőrizni, adóztatni, csak itt tudott a felsőbbiségek közös, örök ambíciója megvalósulni. A „rendetlenül” települt vagy éppen helyváltoztató, erdőn vagy vízjárta területeken élő, azokon állatot tartó, az extenzív gazdálkodást irtásokon, gorondokon, ház közlül folytatott kertszerű termeléssel vagy éppen szőlőműveléssel kombináló termelőket igen nehéz volt kontrollálni. Ugyanakkor a pásztorélet, de az erdei emberek, pákászok és a többi „nem paraszt” élete is persze másként zajlott, mint a rendtartó falvakban lakó közösségeké. Noha vélhetően mind a magyarok, mind a románok nagyrészt „rendes” jobbágyfalvakban lakhattak, a Mária Terézia-féle kilenc kérdőpont színes képet ad a sokféle, a gazdasági és társadalmi modelltől eltérő helységről. Az 1790-es évek kezdődő gabonakonjunktúrájában azután megnőtt a gabonatermelő falu és az erdei-vízi világ kontrasztja. Erre épült rá a rendet ismerő és a vad népek szembeállítás. De nemcsak az „oláhok” kerültek a vadak pólusára, hanem például a katolikus Horvátország népe is, noha hozzá a század közepén még nagy remények fűződtek, mivel „erős természetű; s ugyan melly jó keresztyén, olly jó vitéz-is; s ha az *Uskoki* névű Dalmátia-béli néppel meg-egyesül, nem kevés galyibát tehet a töröknek...” (Bertalanffi 1757:769).

A horvátokról mint vademberekről Demian adott hírt. Demian gátlástalanul vett át másoktól változtatás nélkül, ám a határőrvidéken maga is dolgozott a katonai statisztikai felvételeknél, így a határőrvidék leírása munkájában egész más jellegű, mint a többi kötet. A lakosokról így ír: „Általában véve a károlyvárosi generálátus lakója nyers és műveletlen, mivel egész fizikai és erkölcsi nevelése ma még egészen a természet műve.” (Demian 1806:48.) Ennek szemléltetésére meglepő módon a nők segítség nélküli születését hozza fel. E vademberek, ha nem is oly fenyegetőek, mint a románok, de a természetes jószágtól is messze állnak: „A határőr erkölcsi karaktere a jó és a rossz keveréke. A pazarlásig adakozó, nagylelkű, tudásvágyó, tanulékony, a bajban túró és kitartó. [...] Különösen vendégszeretete rendkívüli. [...] Ezzel szemben legnagyobb bűnei ellenállha-

tatlan hajlama a lopásra, bosszúszomja, kegyetlensége, mely még legközelebbi vérrokonával szemben is megnyilvánul, továbbá alakoskodása.” (Demian 1806:64.)

Látjuk, nemcsak a görögkeleti, lázadó román a vadember, hanem a katolikus horvát határőr is, méghozzá szinte azonos attribútumokkal. Itt is a szenvedélyek fölötti uralom hiánya, a „temperamentum” vadsága a vád, a nyilvánvaló ellenpólust pedig nem a magyarok képezik, hanem a németek, akiknek „jó rendje” a „pallérozottságnak”, a „civilizációnak” olyan központi fogalmává bővült e korban, amely „biztonságos és rendezett viszonyokat” koncipiált a törzsek és polgárok között az Erdélyi Érchegeységben éppúgy, mint a horvát határon.

Meggyőződhetünk róla, hogy a vadember tényleg a civilizáció ellenképe, ha egy másik dimenzióban is a németekkel állítjuk szembe a „vadakat”, és ott is a két szemben álló pólust képezik. A kézművességben való jártasság például a német sztereotípiája igen régi eleme, láttuk, a 19. század elejére ez is pszichologizálódik. Magdánál például a német nem egyszerűen kézműves, hanem „fáradhatatlan és szorgalmas, úgy a jó rendet házában és tisztaságot szerető, józan életű ember is, s messzebb pallérozottságban mint a Magyar és Tót”. Ezzel szemben láttuk már Schwartnernél, a román mint heverészik kunyhója előtt, míg szorgos felesége dolgozik. Ezer kilométerrel távolabb a katonai határőrvidéken ugyanaz a kép: „A határőr általában nem barátja a kitartó munkának és a célszerű tevékenységnek, túl kevésbé serény, szorgalmas, egészében véve lusta. Egész télen át csak lustálkodik, unalomból elpocsékolja egész ételkészletét, úgyhogy nyáron a fásztó mezei munka közben az éhkoppot nyelheti, megfelelő élelem híján. Ezzel szemben a nők olyan szorgalmasak, hogy ellátják nemcsak a belső háztartás minden munkáját (nemük tulajdonképpeni feladatkörét), hanem ugyanakkor a férfi minden nehéz munkáját is, egyáltalán az egész nap terhét ők hordozzák vállukon.” (Demian 1806:64.)

Úgy tűnik tehát, mindkét dimenzióban ugyanaz a polarizáció. Ráadásul láthatóan tovább bővülnek, kerekednek a képek, a nemek szerinti munkamegosztás különbségei, a tisztasági viszonyok, a mértéktelen vagy beosztással élő fogyasztási szokások is szóba kerülnek.

A fenti képek az időben legelső „kerek” jellemzések, de távolról sem csupán ezek a szerzők alkalmazzák a fent bemutatott sztereotípiakészletet. A román sztereotípiája átlép a vallási és a generációs választóvonalakon, a legegyöntetűbben fogalmazott leírássá válik. Például a katolikus jozefinista Szirmay 1809-ben így foglalja össze az esszenciális „oláh” vonásokat: „Az Oláhok közép természetűek, de igen vállasok, és erősek, a munkára restek, alattomba intselkedők, bosszú állók, részegesek, és babonások, a fejr nép közöttük gömbölyű formájú és különös szépségű.” (Szirmay 1809–1810/1:10.) Hasonlóképpen a következő generáció képviselője, a református Lassú István egész kis zsánerképet ad, lényegében ugyanarról: „Az Oláhok ravaszok, álnokok, magokba zártak és türesek, e’ mellett nyakasok, bosszúállók, restek s’ az Országoló Szék minden igyekezete mellett is a pallérozódásban igen hátul vannak. A munkátlanság mellett még a’ lopásra is hajlandók, főképpen a’ marha lopást kedvelik... [...] Babonások a’ legnagyobb mértékben, mindazáltal a’ legtsekélyebb alkalmatossággal is a’ legirtozatosabb káromlások ömlenek ki a’ szájokból. A’ férjfiúi kor jókori eléréssel, mértékletességek, kevéssel való megelégedések s’ testiségre való hajlandóságok által igen szaporák...” (Lassú 1829:65–66.)

A „Naturmensch” figurája, különösen annak a románokra húzott fazonja készült a legállandóbb anyagból, a „németnél” szintén általános a fenti sztereotípiák: „A Sváboknak salakja még csak a Magyar vérrel össze nem elegyedik, gyenge szabású, kedvetlen képű, fejr vagy veres hajú, irigy, félénk, fősvény, tátott szájú, az asszonyi neme ocsmány, de igen tenyésző...” (Szirmay 1809–1810/1:10.) A szélső pólusokat képviselő sztereotípiák áthagyományozódásának vizsgálata helyett azonban most fordítsuk figyelmünket a közbülső típusokra!

Az átdefiniálás: kooptálás a civilizáltak törzsébe

Már az eddigiekben is megfigyelhettük a magyarok és a vadembereket megjelenítő romá-
nok, illetve horvátok képének kettéválását. Hogy kell ezt minősíteni? Arról van-e szó, hogy egyrészt a szerzőknek a magyarokról az 16–17. századi magyarországi háborús-
kodások alatt Európában kialakult képet kell alapnak venni, másrészt autosztereotípiáról
lévén szó, lelkük vonzódását követve szépítgetik a magyar jegyeket, a többiek, a harcos
hajdúk, rabló betyárok, rideg erdei-pusztai népek pedig megmaradnak feketének? Vagy
másról is szó lehet?

Az utóbbi mellett szól az erőfeszítés, amellyel a vademberek képét pszichológiailag is
kidolgozzák, továbbá a nyilvánvaló inkongruencia, amellyel elismerik például a románok
rómaiaktól származását, e nemzet „előkelő ágyból nemzését”, ugyanakkor, amikor sötét
és elítélő képet adnak napjaink románjairól. Az sem magától értetődő, hogy milyen
értelemben tekinthetjük a fenti szerzők szövegeit autosztereotípiáknak, illetve hogy ki-
nek az önképei ezek, hiszen a szerzőknél mind a nyelvhasználat, mind a politikai-kultu-
rális identitás többrétegű volt. Otthon nagyjából német, kisebbrészt szlovák dialek-
tust beszéltek, iskoláikat latinul végezték, tudományos műveiket általában német nyel-
ven alkották, ahogy a közülük állami vagy magánhivatalban szolgálók számára is a német
volt a *Geschäftssprache*, de büszkén viselték magyar nemességüket is, vagy erősen vágytak
rá. Ami számomra a legfontosabbnak tűnik, hogy ez a jozefinista generáció egyszerre
próbált tagja maradni a felvilágosodás internacionalista áramlatának, és lelkesen patro-
nálta a művelődés demokratizálását, ami a későbbi nemzeti nyelvek kultiválását jelentet-
te. Nem meggyőző németként, szlovákként vagy magyarként elkönyvelni őket, identitá-
suk egyik rétegét kijátszva a másik ellen.

A szövegek tehát nem autosztereotípiák miatt szépítik a magyarokat. Ha egy-
általán autosztereotípiáról beszélhetünk, akkor a „német” képével kapcsolatban tehet-
nénk ezt. Ám ott is láttuk, hogy egyrészt nem egyszerűen indokolatlan vagy túl me-
rész általánosításokat, hanem programot, a valóságba belekivánt elemeket is tartalmaz a
meglehetősen egységes kép. A program célja a pallérozódás, a „polgári társadalom”
megvalósítása. Elemei többek között az egységes jog alá rendezett társadalmi viszonyok,
melyeknek megfelelői az egyes emberek személyiségében az ellenőrzött szenvedélyek,
az önuralom által kiszámítható, „szabályozott” és pacifikált érintkezési formák. Ezt egé-
szítik ki és erősítik a folyamatos, egyenletes munkavégzés, a beosztással élő fogyasztás,
a tartalékoló és akkumuláló gazdasági magatartás normái. Ez a polgár sztereotípiája, és
csak annyiban német, amennyiben a hazai felvidéki és erdélyi szász városokból kirajzott
értelmiségiek szemében a szülőváros típusa inkább képes civilizációt építeni, mint a töb-

bi táj és országrész, melyeknek lakosaiban a birodalmat képletesen (mint leíró statisztikusok) vagy szó szerint (utazók, térképészek) feltáró értelmiségiek csak egy „lesser breed without the law” (R. Kipling) variációit láthatták.

A „törvény nélkül élő csekélyebb fajok” képviselői nem egyforma erővel tudtak visszafelelni ennek a tudós kórusnak. A roánok érdekében talán, ha egy-két elszigetelt hang megszólalt. G. úr Erdélyből visszautasította Schwartner túlzásait és gonoszabb szavait, rámutatva, hogy például ha a románok a „rómaiak korcsai”, úgy korcsok a franciák és olaszok is (G. 1812). A két legfontosabb dologban azonban gyenge védelmet ad csak: a dologtalanság vádját azzal próbálta hárítani, hogy egyrészt a marhatartást is a „több verítékkel járó munkák” közé sorolta, másrészt az általános földhiányra mint a mezei szorgalom akadályára hivatkozott, harmadrészt utalt a szükséges oktatás hiányára. Ám az erőszakosság, zabolátlanság, bosszúszomj vádjait lényegében sehogy nem tudta megfelelni.

G. úr azonban rátalált az ellenszerre, amikor a románok babonáig menő vallásos „vakbuzgóságát” mentegette: nem hivatkozott mentő körülményekre, összefüggésekre, és nem próbálta meg a lépték helyességét, a vélt bűnök súlyosságát vitatni, az elítélés szigorúságával szemben méltányosságra hivatkozni, hanem egyenesen elismerve a vád által hivatkozott jellemvonást, ripsz-ropsz átminősítette azt pozitívvá. A vakbuzgóság áll, mondta, de az őszinte buzgóság, még ha együgyű is, jobb, mint a tudománnyal teljes indifferentizmus.

Ezt a megoldást megtaláljuk a magyarok leírásainak egy részében, ahol a vadságból vitezesség lesz, az önkontroll hiányából büszke hevesség, stb. „Vegyes” kultúrájú és identitású értelmiségiek ilyen megbocsátó álláspontját nyilván motiválhatta a magyar rendiség politikai ereje, illetve az 1800-as évektől a magyar kulturális élet kezdődő modernizálódása is.

Az átértelmezést azonban megkönnyítette a sztereotípiák kettős, programadó és verbuváló funkciója is. Mikor ugyanis a leírások egy polgári társadalom ideáljával szembeesítve a népeket azt mérlegelik, melyik nép mennyiben képes és hajlandó azt megvalósítani, akkor egy vállalkozás, „projekt” lehetséges résztvevőit szűrik, méregetik. Mikor azonban minden népet *expressis verbis* mint változásra képeset mutatnak be, másrészt legalábbis egyes népek tényleges távolságát a civilizációs ideáltól nyelvi eszközökkel kisebbítik, a különbségeket szépítgetik, a belépés nehézségét kisebbnek tüntetik fel, akkor egyben a vállalkozáshoz való csatlakozásra is noszogatnak. A két funkció egybetartozik, egyszerre kell jelentkezésre biztatni és a jelentkezőket szelektálni. Az ideáltípus és a civilizálódásra képtelen ellenideál között tehát mindig szükség van az átmeneti típusokra is.

Az etnikai sztereotípiákat tehát egymásra vonatkoztatva alkották meg, és azok egymáshoz viszonyítva változtak, vagyis dinamikus rendszert alkottak. Némileg ellentmondva kiinduló feltevésünknek, hogy a sztereotípiáknak reális orientáló szerepük is van, azt lehetne mondani, hogy itt egy sor kialakult szerep keresi gazdáját, azokat a kulturális-etnikai csoportokat, amelyek sikeresen tudják megtestesíteni a civilizálódási folyamattal kapcsolatban lehetséges álláspontokat.

Azt, hogy a civilizációban való haladottság vagy az attól való elmaradottság nem objektív pozíciókat jelöl, hanem attól is függ, melyik másik csoporthoz viszonyítunk, példázhatja Demian leírása a csehekről. Önmagukban a csehek elég jó jegyeket kapnak a

már bemutatott dimenziókban: „értelmi erejük jócskán van. Egészében véve lelkületük is jó, szívük érző és jóindulatú. Bizonyos, rajtuk uralkodó szenvedélyt egyáltalán nem is lehet találni. Legkiemelkedőbb szellemi tulajdonságaik közé tartozik a kiváló emlékezőtehetség és a természetes értelem.” (Demian 1804b:44.) Igen, de Demian kénytelen egymás mellé helyezni a csehet és a németet. Itt egyrészt úgy érvel, hogy a fentiek a csehok fő jellemvonásai, ha tiszták és hamisítatlanok („rein és unverfälscht”) maradnak, de a szolgaság és az elnyomás („Sclaverey und Druck”) rossz útra vitték, deformálták sokukat. Másrészt viszont egyenesen meg kell mondani, hogy „a szlávok az értelmi kultúrában és az ipar szaporításában legalább ötven évvel az ország német lakosai mögött járnak; utóbbiak ismereteinek gazdagsága általában nagyobb, fogékonyabbak az igazságra és az új, jobb intézményekre, mint az előbbiek. Míg a németeket egyszerűen oktatással, előadással lehet iparkodásra és háztartásuk jobb ökonómiájára indítani, addig a cseh vagy a szláv gyakran még saját előnyének kihasználására is csak egy erőszakos lökessel indítható. Még a nyelv hangszíne is, melyben a két nemzetiséghez szólunk, különböző kell hogy legyen. A német hajlani fog egy szerény, lágy, tisztességtudásra építő tónusra, a szlávot hirtelen, dörgő-dörömbölő hang indítja meg, a németnek tanács, ám a csehnek parancs kell fenyegetéssel.” (Demian 1804b:46.) Szóval, ha a csehet a némettel vetik össze, mennydörgő hangú parancsok által ösztökélendő, önérdekét föl nem ismerő, nehezen tanuló néppé válik.

A civilizált népek és a *Naturmenschen* szembeállításának és így a civilizációs program erejének indirekt bizonyítéka, hogy az is él vele, aki – mint például Bredetzky – elítéli a „nacionalizmust” (Bredetzky kifejezése!). Bredetzky a „nacionalizmust” megtalálni véli a legtöbb Magyarországról szóló műben, például az eredetvita alakjában (Bredetzky 1805:V–VI). Ő maga általunk ismert műveiben sehol nem ad a fentiekhez hasonló sztereotípiákat sem egyik, sem másik népről. De amikor útleírást ír, akkor legalábbis az anyagi kultúra szintjén a lengyelt és a németet a civilizáció két ellentétes pólusára teszi. A II. József uralkodása alatt Galíciába telepített német falvakban a telepések istállóiban kilenc-tíz kövér tehén áll, a kertben virág nő és még a vaj is jobban ízlik, mint máshol. A lengyelek azonban nem utánozzák németek által meghonosított istállózó állattartást. Babonás és tudatlan emberek lévén pünkösdkor este fáklyákkal rohangálnak a mezőn, hogy a gabona jól sikerüljön. Kész is az ítélet a lengyelről: „A lengyelt az ő szegénységétől elütő német jólét már régen megokosította volna, ha gyámoltalansága és németellenes előítéletei ebben meg nem akadályozták volna.” (Bredetzky 1809: 116–118, 126, 128.)

Kiknek az alkotásai a civilizációs sztereotípiák?

A szerzőcsoportok életrajzi adatait ismerjük ugyan, de ezek magukban nem döntenek el, mely társadalmi képletbe soroljuk őket, és ennek következtében mit tartunk e fent vázolt sztereotípiakészlet generálójának. Vegyük sorra a lehetőségeket!

Az első generáció osztrák szerzőinek társadalmi eredete vegyes: Rohrer és de Luca bécsiek, Liechtenstern bajor nemes, Kratter sváb. De Luca pályája Sonnenfels támogatásának köszönhetően korán és meredeken fölívelt, majd kegyvesztett lett ugyan, de ő az egyetlen, aki egész életét professzorként töltötte, persze különböző szintű helyeken. A többiek, noha írásaikról széles körben ismert értelmiségiek, a legkülönbözőbb

állásokat töltöttek be, melyek között előfordult többek között térképészi, könyvelői, jószágigazgatói, magántitkári, színházigazgatói és rendőrfőnöki állás, és csak az utóbbit betöltő, bécsi születésű Rohrer, 1800-tól Lemberg rendőrfőnöke, kapott akkori viszonylatban későn, 39 éves korában Lembergben statisztikai katedrát (vö Rohrer 1803).

A magyarországi csoport eredetét tekintve homogén, felvidéki vagy erdélyi szász városi lutheránus, akiknek azonban csak egy része maradt születésének rendi keretei között: a pozsonyi Demian előbb katona, zászlós, azután a katonai határőrvidéki statisztikai felvételeknél dolgozott, végül Poroszországba emigrált. A késmárki Schwartner előbb a soproni líceumban tanított, azután a katolikus pesti egyetemen. Problematikus koncepció a saját rendi helyből, helyzetből való kiszakadás, nem is akarom túlhangsúlyozni. A szerzők egy részének mozgékonyasága azonban egy másik „rendietlenséggel”, a nagyrészt teológus képzettségű szerzőktől való sztereotip szövegekben tapasztalt vallásos elem meglepő hiányával párosul. E két mozzanat együtt mégis arra inthet, hogy ne tekintsük a szerzőket minden további nélkül az életrajzi lexikonok ismérveivel leírhatónak és mélyebben nézzünk utána a kérdésnek: kik ők?

Talán az állam szolgálói, hivatalnokok? Lehetséges csakugyan, lásd az állami érdeklődés korai feltámadását és tematikai egyezését a statisztika érdeklődésével. Az adózás reformjai, a belső béke és rend megszilárdítása és a merkantilista gazdaságpolitikai kísérletek nemcsak információt, hanem véleményt és tanácsot is igényeltek a statisztikától. Nem csoda, hogy amikor de Luca 1785-ben levelezőit, tudományos elvtársait az osztrák monarchia teljes körű leírásában való közreműködésre szólítja fel, az általa adott kérdéskatalógus megtevesztésig hasonlít egy hivatalos *Kreisbereisung* instrukciójához (Luca 1785:37). Az állam lehet az új tudománycsoport megrendelője, de gazdának szeszélyes és szűkmarkú, végső soron – legalábbis a 19. század közepéig – alkalmatlan lenne. Szerepet játszik ebben az állam mérete, az 1810-es évekig az osztrák birodalomban nincs még szükség statisztikai hivatalra és csak egy-két statisztikai tanszék működik. Az ilyen jellegű állások, az állami karrier hiányánál még nagyobb szerepet játszhat az állami foglalkoztatás minőségének alakulása – a fejedelem és szolgálói közötti magánjogi viszony csak lépésenként alakul át közjogi viszonyra, amely a közhivatalnoki státust megalapozhatja.

Talán polgárok lennének a szerzők? Van, aki már a 17. századi értelmiségről is mint polgártípusról beszél. Ezt a század közepén az jellemezné, hogy „legnagyobb részben egyházi funkcióban” van ugyan, de „polgári létében fenyegeti a rendi nyomás, hite miatt üldözi a kormányhatalom, de... az iskolás költészet és a vallási élet mellett a tudományt is ápolgatja már” (Tarnai 1969:60–61). A 17. század végén új típus jelenik meg. Ez „papi és egyházi-iskolai funkciója mellett is elsősorban tudós; megjelenését a 17. század utolsó évtizedére, eltűnését a Mária Terézia hétéves háborúja utáni évekre tenném, amikor egy új, teljesen laicizálódott polgári értelmiségi nemzedék bukkan elő, a későbbi jozefinista garnitúra”. Ennek a polgárértelmiségnek jelentős része a 18. század végén nem magyar lévén, továbbá mivel az „őstörténeti vita nálunk is a nemesség foglalás jogán szerzett privilégiumai ellen irányult”, így e két tényező következtében „nálunk a 18. század vége felé az ország nemzetekké fejlődő nem magyar népeinek polgárai fordultak szembe a nagyrészt magyarnak vehető nemességgel” (Tarnai 1969:68). Mindenesetre lehetségesek ellenvetések Tarnai álláspontjával szemben. Az egyik, hogy elégséges vagy csupán szükséges, de nem elégséges feltétele-e a „polgár” fogalom erre a korszakra alkal-

mazásának a laicizálódás? Amit mellesleg nem könnyű nyomon követni, hiszen – legalábbis az itt vizsgált szerzők – oda-vissza lépegetnek papi, oktatási és egyéb állásaik között. Elcsodálkozhat az ember azon is, hogy ebben a koncepcióban milyen egyértelműen meghatározza az anyanyelv a valamely néphez való tartozást, sőt a nemzeti kötődést. H. Balázs Éva Berzeviczy-monográfiájában az itt vizsgált csoporthoz hasonló, noha magasabb státusú (Schwartzner, Magda, Bartholomaeides polgári származásúak voltak, csak Szirmay volt nemes) Berzeviczy-rokonságról ugyanebből a korból a funkcionális többnyelvűséget állapította meg, a konyha, a templom, a helyi politika eltérő nyelveit (H. Balázs 1967:22). Sőt egy különösen vonzó példán, Berzeviczy anyjának családjában (Horváth Stansith) ugyanazon a családon belül nemek szerint eltérő nyelvhasználatot állapít meg, tehát a férfiak egymás közt választékos magyar nyelven érintkeznek, a nők német dialektust használnak (H. Balázs 1967:24–25). Ha a gyermekek anyanyelv mellett „apanyelvet” is tanulnak, és a fiúk apjuk, a lányok anyjuk nyelvét követik, akkor legalábbis a Szepességben, de talán a Felvidék más részein sem lenne egyszerű dolog a nemzeti hovatartozást nyelvhasználat alapján megállapítani. Végezetül az sem egyértelmű, hogy az őstörténeti kérdésekben való állásfoglaláshoz fűzhető-e olyan messzemenő következtetések, mint azt Tarnai reméli, hiszen például az itt tárgyalt statisztikai szerzők nagyobb része elfogadja a románok római eredetét, de magukat a románokat nem tudja elfogadni.

Az is lehet azonban, hogy nem rendi eredete vagy a rendi-konfesszionális kötődés elvesztése és nem is az alakuló államhoz fűződő viszony alapján kapcsoljuk egybe, minősítjük társadalm szerkezeti szempontból a szerzők csoportját. Saját értelmiségi tevékenységük is besorolja őket, ha e tevékenységben tudunk új minőséget mutatni. Ez pedig nem nehéz, az értelmiségi tevékenység immanens viszonya a polgári nyilvánosság létrejöttéhez elméletileg jól feltárt (Habermas 1971), sőt az új típusú, a polgári nyilvánosság intézményeit működtető értelmiség történeti kialakulására is már rég megszülettek a vizsgálatok (Gerth 1976). A szerzők aktív részvétele az új, polgári típusú nyilvánosságban szintén jól feltárt fejezet, a fontosabb adatokat az életrajzokban is megtaláljuk. Nehézségeket csak a konzekvenciák levonása okoz. Ugyan a kulturális attribútumokat a német társadalomtörténet a formálódó polgárság legerősebb kritériumának tartja, így ott nem kérdés, hogy a magyar szemmel tarka-barka eredetű értelmiség igenis összefogható „Bildungsbürgertum” vagy más hasonló címke alatt, nálunk ezt a fogalomhasználatot és társadalmi helykijelölést mégis nehéz követni. Egyrészt a rendi társadalm szerkezeti elv tartósnak látszó ereje miatt, másrészt a rendiségből kiesőket vagy kilépőket magához vonzó alternatív elv, az idegen állam különösen a jozefinista periódusban szembevető idegensége és modernsége miatt. Ez a polarizáció, bármi is indokolja más összefüggésekben, az itt vizsgált probléma szempontjából nagyon steril, hiszen minden értelmiségi tevékenységet, ami eredeti társadalmi helyén, kontextusában zajlik, rendiesnek, mindent, ami attól eltávolodik vagy egyenesen transzkontextuális értelmiségi tevékenység, állami jellegűnek fog tekinteni. Jog és jogász Magyarországon tehát rendies lesz, „nemesi” jellegű, akármi is legyen a jogász tevékenységének és az általa alkalmazott tudásnak a tartalmi jellemzője, vagy a jogász alkalmazójának vagy megbízójának minősége, a megbízó és a megbízott kapcsolatának minőségéről már nem is beszélve. Ugyanebben a poláris fénytörésben minden, ami technikai ismeret, mérnökség a fenti szempontok figyelmen kívül hagyásával az állami pólusra kerül. Ahelyett, hogy

szortírozni kezdenék a szerzőket, a diplomatika professzorátusát és a magyar nemesiséget megnyerő Schwartnert vagy a műveiben terjedelmes történeti és közjogi „hordalékot görgető” magyar nemes Szirmayt például a rendi, a mineralógus Bredetzkyt az állami sarokba szorítva, próbáljuk meg mégis inkább a német társadalomtörténet mintájára elképzelni őket.

Ebben az esetben a fejedelmi hatalom modern állammá alakulása és a rendiség modernizálódása egyaránt részei a polgári nyilvánosság kialakulási folyamatának. A szerzők részei a „gebildete Stände”, a „művelt rendek” képződményének, amelybe akkor is bevesznek valakit, ha az apja templomszolga volt, de a műveltsége, „humanitása” odasorolja. Ez a rendi módon elkülönülő, de nem egyik vagy másik hagyományos, történeti rendi szegmentumokból származó sajátos presztízscsoport, weberi értelemben vett rend tehát egy nem hagyományos minőségi követelmény alapján áll össze. Ám ez az új követelmény, a műveltség viszont se nem pusztán ismeretanyag, sem pedig izlésközösség, hanem egy olyan kommunikatív gyakorlat, amely mindenekfelett a társadalmi viszonyoknak a közjó, közboldogság szempontjából racionális átalakításának, fejlesztésének érvelő mérlegelését jelenti. Az értelmiség a közjó szakembergárdája, és mivel mérlegelő, érvelő „diskurzusa” egyaránt célozza az összes, a köz szempontjából releváns intézményt, bizony egyaránt állást foglal az állami intézményekkel, sőt konkrét politikai döntésekkel, valamint a rendi szerkezettel és a magát ebben a szerkezetben otthon érző közönség tökéletlenségeivel szemben is, csakúgy mint ezer más problémával szemben, az alkoholizmustól a tetszhalottak feltámasztásáig (Bödeker 1989).

De azért a konkrét viszonyok között csak óvatosan kritizált. Az értelmiségi lét újratermeléséhez megfelelő személyes jövedelem, biztonság, tekintély és persze nyilvános fórumok és publikációs csatornák kellettek. A közönség éppúgy, mint az akár állami, akár rendi intézmények Góliátok voltak a racionális megfontolás, okoskodás parittyájával felszerelt értelmiségi Dávidokkal szemben. Mi a megoldás?

Az értelmiség egyes részei éppen ebben a korban, a 18. században kezdték próbálni sajátos taktikájukat: a professzionalizációt. Ez azt a kísérletet jelenti, hogy egy különleges tudást, kompetenciát oly módon próbálnak a közönségnek vagy intézményeknek a rendelkezésére bocsátani, hogy annak sajátos voltáról, rendkívüli fontosságáról megrendelőiket meggyőzve, a tudásukat igénylőkkel szemben több-kevesebb sikerrel monopolpozíciót építenek ki. Ez nyilván nem mindenféle tudás birtokosának sikerülhet, a halaszthatatlanul sürgős szükségletek kielégítői, például a doktorok előnyben vannak. A taktika elemei azonban közősek a különböző szakmáknál. Egységesítik az alkalmazott tudás paradigmáját, és sarlatánságnak bélyegzik a rivális tudáskörpuszok alkalmazását és az azokat megalapozó paradigmákat. Ezt az uralkodóvá váló, egységesített tudásanyagot formalizált képzés keretében nyújtják, és vagy állami felhatalmazást nyerve, vagy anélkül, de elfogadtatják tudásuk potenciális megrendelőivel, hogy csak az előírt képzési utat végigjárt, szakmai végzettséggel rendelkező „szakember” jogosult és képes az adott paradigma kereteiben „tudományos” alapokon álló szolgáltatásra. Más taktikai elemek is vannak, de ezek a legfontosabbak, és az utolsó mozzanat kivételével a statisztikára is alkalmazhatók. A göttingeni leíró statisztika kialakulása, a numerikus módszerek betörése az első fontos állomása a paradigma egységesülésének, formalizálódásának. De már a quatelet-i második nagy forradalomig tartó korszakban is (kb. az 1860-as évekig), ha a matematikai statisztikai elemző módszerek alkalmazása nem is igen haladt, viszont na-

gyon megváltozott a műveken belül a társadalmat számszerű adatokkal leíró részek aránya a tisztán narratív részekhez képest az előbbi javára. Ez nálunk is így volt, elég csak összehasonlítani Schwartnert Fényessel. A statisztikai professzúrák és a birodalmi statisztikai hivatal voltak a bázisai ennek a folyamatnak, de ez iránt a tudásfajta iránt részben csak periodikus kereslet mutatkozott (nagy állami összeírások), részben nem sikerült még kiépíteni a módszertani monopóliumot, a „statisztikát a statisztikustól” elv maradéktalan érvényesülését. Itt is beszélhetünk tehát professzionalizációról, de ez egyelőre sem Schwartner, sem Magda, sem Fényes nemzedékében nem oldotta meg az értelmiségi érvényesülés problémáit. És ha ez a viszonylag ezoterikus módszertannal élő, szakmásodás felé tendáló statisztikuscsoport nem tud megoldást a problémára, a földrajz és régiségtan (Bartholomaeides, Lebrecht), a régi „egyetemi statisztika” (Szirmay) vagy a moralizáló útleírások és úti jegyzetek (Kratzer, Bredetzky 1803a; 1803b) műfajának képviselői nyilván még annyira sem juthattak, mint a professzionalizálódó statisztikáé.

Az azért feltűnő, hogy a különböző műfajokban és a polgári nyilvánosságban nagyon különböző helyet elfoglaló szerzőcsoportoknál egyaránt megtaláljuk az etnikai sztereotípiák csokrát, nemritkán éppen a szomszéd kertjéből szedve. Azt a gondolatot is sugallhatja ez, hogy az etnikai sztereotípiák egyrészt tükrözik és metaforikusan sűrítik a polgári átalakulás programját a már fent kifejtett elemek hangsúlyozásával, bíráló vagy dicséretes kiemelésével, másrészt talán szolgálhatnak emellett speciális értelmiségi rétegérdeket is. Hogyan?

Noha a későbbi fejlődés csak a numerikus statisztikai módszereket mutatta alkalmasnak arra, hogy rájuk professzionalizációs stratégia épüljön, a tények pontos leírásának és a némileg meseszerű „nemzetkarakterológiai” toposzoknak a kettőssége az összes itt bemutatott szerzőnél és műfajban megvan. A nemzetkarakterológiákat igyekeztem bemutatni, annak rövid megemlítésével azonban még adós vagyok, hogy a leíró statisztikán kívül a többi, itt forrásul használt műfaj, a földrajz-könyvek, régi típusú, „egyetemi” statisztikák és a topográfiai lexikonok és gyűjtemények miféle pontos, tudományoskodó információkat kínálhattak a társadalmi viszonyok számszerű jellemzésén kívül?

Ilyenek voltak elsősorban a földrajzi adatok. A földrajzi helymeghatározások, illetve azok helyessége ekkor nemcsak a szakmai, de a szélesebb nyilvánosság számára is érdekes téma volt. Ennek volt térképészeti jelentősége, ami a hadseregek mozgására éppúgy kihatott, mint a vízszabályozásra. Ugyanígy legalábbis a praktikus felhasználhatóság ígéretével kecsegtettek a mineralógiai leírások. Már meglepőbb a hegységek és barlangok adatainak és pontos helyrajzi leírásának az egykorúak számára érdekesítő jellege. Alig hihető, hogy a Tatra csúcsainak megmászási útvonalai vagy a Baradla-barlang pontos leírása az egykorúak számára valamilyen praktikus, katonai vagy gazdasági haszonnal kecsegtetett volna (Bredetzky 1807). Ennek nyilván inkább szimbolikus jelentősége volt, az olvasókat nyilván lelkesítette az, hogy a vén kontinens legmagasabb csúcsait és föld alatti barlangjait egyaránt bevilágítja a tudomány fénye.

A pontos adatok megállapításának és közlésének, legyen az akár népességszám, akár egy hegycsúcs magassága, nyilván az az önmagán túli üzenete, hogy a világ megismerhető, ergo ellenőrizhető, hála a tudós fáradságának. De mi a rejtett, a tartalmakon túli üzenete a sok színes sztereotíp képnek, a vendégszerető magyartól a „svábok ocsmányan tenyésző salakjáig”? Szerintem ez az előbbi üzenet komplementere. Ha ott meg-

nyugodhattunk, itt kezdetünk aggódni, kételkedni a minőségileg végtelenül összetett, társadalmi dzsungelt alkotó emberi világ elrendezhetőségében és jobbíthatóságában. Ez a két gesztus, melyből az egyik egy kiismerhetetlenségében fenyegető társadalmi dzsungeltájképet, a másik pedig átlátható és így megnyugtató számokba és leírásokba foglalt, szelídített tényeket mutat, ugyanazt az értelmiségi törekvést közvetíti. E törekvés arra irányul, hogy a világ (rendi, állami és egyéb tagozataiban) vegye komolyan a nyilvánosság értelmiségi szereplőit, a „râsonnierendes Publikumot”. Az egyik gesztusban az ígéret és lehetőség, a másikban a fenyegetés és ijesztés van.

A szerzők második nemzedéke és a képek kikerekedése

A szerzők második nemzedékében persze tovább szilárdultak a már korábban kialakult vélemények, így a román sztereotípiája például tompítatlan formában megtalálható az első magyar lexikonban, a *Közhasznú Esméreték Tárában* (1844/VIII:371–372). A szembeállítás két fő tengelye megmarad, egyik a szenvedélyek ellenőrzött vagy zabolátlan volta, a másik az egyenletesen, folyamatosan végzett munka és a lustálkodás ellentéte. A két fő tengely azonban kiegészül más szembeállításokkal is. Ezek a szembeállítások is visszamennek az első nemzedék klasszikusaira, de később még nagyobb lesz a szerepük.

A női és férfi munkaszerepek szembeállítása például a serények és a lusták szembeállításának melléktengelye. A pásztornépeket, illetve a határőröket megfigyelőket, mint láttuk, igen meglepte az asszonyok szorgalma és feladataik kiterjedése a mezei munkára is. A munkamegosztás belső logikájáról, az alkalmankénti életveszéllyel vagy megszakadásig fokozódó erőfeszítéssel járó pástor- vagy katonaélet viszontagságairól persze nem világosították fel a kertjükben pipázó vad férfiak az úri látogatót. Üzenetében ez a szembeállítás azonban nem mond többet, mint a serény és a lusta kontrasztja, azt színezi.

Egy másik nagyon fontos elágazásból külön kis sztereotípiabokrok bomlanak ki. A „rendezett” és „csinos” anyagi kultúra nyilván gyümölcse egyrészt a szenvedélyek és az emberi viszonyok rendezettségének, másrészt a folyamatos munkának is. De más elemei is vannak. Az anyagi kultúra három legfontosabb megítélési kritériuma a tárgyak és terek tisztaságának, illetve piszkosságának megítélése, a szabályos formák kedvelése a „rendetlenekkel” szemben, illetve a minél kidolgozottabb és minél tartósabb anyagból készült házak, ruhák, tárgyak szembeállítása az egyszerűbbekkel.

A tiszta-piszkos szembeállítással nagy bajban vagyunk, mivel a 18. század végének és a 19. század elejének higiéniai szokásairól – ráadásul rendszerként és népenként tagolva – alig van ismeretünk. Emellett a megfigyelők többnyire az utazó pozíciójából nézik a helyi népet, és hajlamosak lehetnek egybemosni a fogadó és a helybeliek mocskát. Az azért mégis feltűnő, hogy a „piszkos” nemcsak többé-kevésbé univerzálisan annak tekintett fizikális, „valódi” mocskok, hanem kulturális vagy vallási meghatározottságú is lehet, és maga a piszkosság vádjá is lehet célirányos, a távolságot hangsúlyozó, az áthidalást nehezítő.

A szabályosság követelményére való reflexió pedig végleg a történeti antropológia ingoványos területére vezetne, csak a kritérium korai megjelenéséről lehet itt beszámolni. A szabályosság igénye gyakran összekapcsolódik a kidolgozás és az anyagok minőségének követelményével. Az utóbbi részben egyszerűen reprodukálja a városi, paraszti

és a pásztor-határőr triptichont, hiszen az eszközök gazdagsága nyilván szorosan kapcsolódik egyrészt a rendi álláshoz, másrészt a piaci viszonyok kibontakozásához is, és mindkét vonatkozásban a városi polgárok és a pásztorok adják a két végletet.

A tiszta-piszkos, rendes-rendetlen, szabályos-összevissza, kidolgozott-durva, „csinos”-”parasztias” szembeállítások az alapvetően a szorgalomra vonatkozó főtengely mellé egy sor másik vonatkozást kapcsolnak. Idekapcsolja a fogyasztást, amelyben pozitívum, ha a fogyasztás tárgyai a „jó” póluson vannak, az is pozitívum, ha az adott etnikum ilyen „csinos” tárgyakat produkál, de emellett a fogyasztásban a mértéktartás és a tartalékolás, a termelésben a szakadatlanul munkás szorgalom és a ház függetlenségének, az ellátás biztonságának megteremtése is járulékos erény, illetve mindezek hiánya felrovandó hiba.

Már Demian is kommentálta a határőr lakhatási viszonyait, amire „nyomorult, nagyobb részt a vademberek lakásához hasonlító kunyhók” a jellemzők. Ezen ő az ablak, padló és kémény nélküli, szalmatető, gerendákból összerótt faházat érti, egyetlen szobájának közepén égő tűzzel, egyszerre szolgálva istállónak, csűrnek, konyhának és szobának (Demian 1806:62).

Bartholomaeides az ország másik végéből, Gömörből hasonló preferenciákról tesz tanúságot: „A szlávok és a németek más módra építik házaikat, mint a magyarok. Az előbbieket gyalt deszkából készült falikat be is tapasztják agyaggal; s be is meszelik, úgyhogy olyannak tűnnek, mintha kőből készültek volna. Tetőiket, akár zsindelemmel, akár szalmából készítik a magyarokénál szimmetrikusabbra és szilárdabbra készítik. A magyarok házaik nem mutatnak ilyen szorgalmat. Ezek házaikat faragatlan gerendákból építik, melynek végei a sarkoknál hol jobban, hol kevésbé állnak ki.” (Bartholomaeides 1821:180.)

A második generáció szaporodó leírásaiban is bőven találunk példát arra, hogy a sztereotípiákba bújtatott polgárosodási kritériumokat mindenkin, tehát a „saját” csoporton is számonkérjük, és az egyes etnikumok képe az ideáltól való távolság függvényében alakul. Persze a leírások szaporodásával most már egyre több az olyan kép, mely nem egy egész népet, hanem csak egy régió vagy kistáj viszonyait festi le. A tematika is bővül, témánk szempontjából legnagyobb jelentőséggel az etnográfiai leírások megjelenése bír. Mivel a megyét-tájat leíró műfaj korábban is létezett, és a sztereotípiákban foglalt tartalmi kritériumok, típusképző szembeállítások nem változnak, ha például a magyarokról a palócokra szűkül a fókusz, a leírásoknak ezt a csoportját is bátran figyelembe vehetjük.

Rumy például Máramaros megyéről írva reprodukálta az addigi románkép minden elemét, nyelvét, jelzőit vissza nem fogva, de végül hozzátéve, hogy a román nép karakterének alaprétege jó, „és ezt a népet célszerű nevelési intézményekkel hamarost hasznos állampolgárokká lehetne nevelni. A neveléssel nyers állapotukból fakadó bűnös szenvedélyeik nagy részét elhagynák, vagy legalábbis szelidítenék.” (G. R. 1821: 396–400, i. h. 400.)

Az ország másik végén, Moson megyében ugyanekkor a németek szépen kiszínezett képét kapjuk, amit ugyan az ottani evangélikus pap, Craulich saját népismereti megfigyeléseiből eredőnek állít, de azért e kép minden vonását megtalálhatjuk a korábbi szerzőknél (Craulich 1821).

A polgári mintaképek idővel rákopírozódnak a magyar néprajzi csoportok első leírásaira is. A bencés Szeder Fábrián így dicséri a palócokat: „szorgalmatos földművelők, értelmes marhatartók... többnyire mesterséges faragók is”. Leírva a készítmények sokféle-

ségét, áttér az asszonyokra, akik vásznat szőnek. „A váci vásárokon a sok cérnát, vásznat és a számos megvarrott fejr ruhát a palóc asszonyok árulják. Sőt a gyapjút is megfonják és megszővik ruhának férfiak számára. Gyertya helyett közönségesen fáklya a viágítójak; – a cser és másféle szálkás fát vékonyra felhasogatják és azt amidőn jól kiszáradott, erre a végre használják. Ezek valóságos jelei a nép munkásságának és takarékosságának, s el is lehet ezek szerint gondolni, hogy illymódon a pénzkidásra a lakosoknak kevesebb alkalmosságok vagyon.” (Szeder 1985:137.)

Ahogy a leírás mutatja, a szorgalom, az iparkodás, a felhalmozás és a beosztással élés az elemei a helyes gazdálkodás sztereotípiájának, nem tartozéka viszont e sztereotípiának a profit, a piacon elért haszon, sőt továbbra is ott van mind a parasztok, mind Szeder fejében a piactól való függetlenség ideálja, a készpénz kímélése, a kiadások kerülése formájában. Fontos ez az emlékeztető, hogy ne tágítsuk ki a polgárosodás etnikai sztereotípiákban megbújó ideálját a kapitalizmus felé. Egyetlen, a rendezett, „polgáris” gazdálkodási magatartásról szóló sztereotípiával sem találkoztam, ahol ilyen tágítás vagy tágulás szemlélhető lett volna.

Az etnikai sztereotípiák elemeinek ilyen bokrosodása, kiteljesedése másrészt azt is jelenti, hogy a képpé vagy szentenciává sűrített magatartási kánon tárgyiasul, abban az értelemben, hogy tanulható vagy legalábbis tanulhatónak látszik. A „jó nép” lényegének ilyen átadható-átvehető csomagba pakolása fölveti a kérdést, hogy ki viszi el a csomagot, mi lesz a tökéletesedés normáinak *vehiculuma*? A kérdést már korábban a felvilágosodás is feltette; válasza, mint láttuk, a nevelés, különösen pedig az anyanyelvi nevelés volt. Kazinczy ezt így fogalmazta meg még iskolafelügyelő korában, a német oktatási nyelvre vonatkoztatva (Pallós 1944:31–34).

A német *vehiculumot* a Ferenc császár idején beállt reakció azonban még kevésbé tette vonzóvá az itt tárgyalt polgári nyilvánosság számára, mint amilyen az a józsefi nyelvpolitika idején volt. Bár erre az összbirodalmi szempontú németesítésre válaszul a magyar rendi közvélemény eljutott az országos politikai élet magyar nyelvű intézésének követeléséig, az 1800–1820-as években a szerzők nagy többsége még egyfajta kispépi internacionalizmusnak a híve. Ezen nem csak a magyarok és az egyes nem magyar etnikumok nyelvhasználatának egyenjogúságát kell érteni, mint például 1819-ben Magdánál: „...gyomromból utálom azt a büszke nacionalizmust, mely darabokra szaggatja Magyar Országot... Azért tehát, hogy Magyarországban sokan beszélünk németül és tótul, nem Német és Cseh, hanem Magyar Országnak vagyunk Polgárai. Szabad legyen a Magyar Polgárnak szint úgy mint deákul, tótul és németül ön tetszése szerint beszélni és írni is. De ha a született magyar nem szégyelli megtanulni a tót és német nyelvet, s azzal élni, a tót, a német se szégyenlje a magyar nyelvet megtanulni...” (Magda 1819.)

Idetartozik azonban a nem német népek kulturális haladásával való együttérzés is, annak fonákjaként a német nyelv és kultúra visszaszorulása feletti öröendezés. A szlovák anyanyelvű, lutheránus, német kultúrájú és nagyjából németül író magyar nemes, Johann von Csaplovics, akivel kapcsolatban az őt az 1840-es években – tehát munkássága igen késői szakaszában – magyar oldalról ért támadásokat kritikátlanul átvevő utókor „németesítő” szimpátiákat emleget, határozottan ide sorolandó (Csaplovics 1822:59–63).

Csaplovicsal egy bizonyos irányban elérte határát a nemzetkarakterisztikus képek pszichologizáló kiszínezése, hiszen nem „a tótról” vagy „az oláhról” ad képet, hanem a

csoportokat életük egyes mozzanataiban való viselkedésükkel jellemzi, tehát azzal, hogy mit csinál az egyik, ha szomorú, illetve vidám, és mit csinál a másik. Ezzel az ő kezén pointillista festménnyé esnek szét a képek. A másik végpontot Fényes fogja képezni, e dolgozat vizsgálati határain túl, a magyar liberális nacionalizmus 1840-es évekbeli nagy fellendülése idején, amikor az itt vázolt keretfeltételek már megváltoznak.

Összefoglalás

A dolgozat nagyjából két szerzőgeneráció különböző textusaiból szemezgetve azt találta, hogy az etnikai sztereotípiák csak másodlagosan etnikai jellegűek. Ez úgy értendő, hogy nem magában véve észlelik vagy kreálják az etnikai-kulturális differenciákat, hanem egy társadalomalakító program függvényében, ahhoz viszonyítva. Ez egyben azt is jelenti, hogy kirekesztés és bennfoglalás egységben jelentkezik bennük, egyrészt szétválogatják az adott társadalmi átalakítási program megvalósítására alkalmas és alkalmatlan „résztvevőket”, partnereket, másrészt jelentkezésre buzdítják őket. A program primátusát mutatja egyrészt a rendi társadalom hagyományos szegmentumain átnyúló vonzása, mely különböző eredetű leírásokból hasonló etnikai képgalériát csal elő, a sztereotípiák tehát, noha van határozott keletkezési helyük és történetük, univerzálisan elterjednek. A sztereotípiákba rejtett polgárosodási program folyamatos érvényessége stabilizálja, többé-kevésbé változatlanul tartja a képeket, ennek köszönhető, hogy a két egymást követő szerzőgenerációban az esztétikai stílusfordulat (romantika) és a politikai légkör gyökeres megváltozása ellenére szinte konstans marad a sztereotípiakészlet.

Raadásként próbáltuk meg felvillantani, milyen speciális értelmiségi rétegérdekeket is szolgálhatott a sztereotípiagyártás.

Ezek az eredmények a „nationalism studies”-ban járatos olvasóknál néhány enyhén kritikai módszertani gondolatot is elindíthatnak. Az itt bemutatottak ugyanis annyiból szólhatnak a nacionalizmus tárgyköréhez, hogy az etnikai sztereotípiákban a kizárás, illetve távolítás különösen alkalmas eszközeit szokták fölfedezni, egyszerűen szólva, az etnikai sztereotípiák a nacionalista ideológiák legfontosabb építőelemei között vannak.

Az itt választott közelítésben nem lehetett elfogadni, hogy a nacionalista ideológia a magas filozófia szintjén születik, amelynek a költői metaforák és a földrajzkönyvek sztereotípiái csak valamilyen konkretizálódásai (Kedourie 1993). Az sem látszott gyümölcsözőnek, hogy a nacionalista ideológiai képződményeket valamilyen nagy társadalmi-gazdasági folyamatoknak, például a könyvnyomtatás és a kapitalizálódás együttes melléktermékének tekintsük (Anderson 1983), végül az sem volt vonzó, hogy a nacionalizmust a gazdasági-társadalmi modernizációban vesztes csoportok politikai „visszacsapási” kísérleteként értelmezzük (Gellner 1997). Nemcsak az itt felsorolt egyes konkrét gondolatmenetek vélt vagy valós hibái zárták ki az alkalmazást, hanem azok általánossági szintje is. Nem azért, mert „nálunk ez másként volt”, ahogy minden kelet-európai történész minden nyugati előadásának nyitómondata hangzik. Hanem azért, mert az embert emancipálni, felszabadítani igyekvő társadalomtudománynak legelőször is komolyan kell venni a történelemben cselekvő embereket. Nem illik az ember társadalmi tájékozódási eszközeit eleve diszfunkcionálisan működőnek, csoportképződéseit korszakokat átölélő világfolyamatokra adott vak, irracionális válaszoknak, az így létrejött csoport-

identitásokat a nagy modernizálódási folyamatok mérgező melléktermékének tekinteni. Hacsak nem muszáj ilyen következtetésre jutni. Előbb azonban meg lehet próbálni az egyes korszakokban történetileg adott társadalmi kontextuson *belül* a társadalomalakító tevékenység és a társadalmi tájékozódás „helyi értelmét” megfejteni. Ha ez sikerül, úgyis túl kell lépni az adott társadalmi kontextuson, de persze nem véletlenszerűen, aszantikát az afgánokkal és a pueblóindianokat a punkokkal összevetve, hanem ellenőrzött összehasonlításokkal. Itt az elemek nagy része közös, egy-kettő különböző, így megállapítható, mely elemek változása milyen hatással jár, tehát esetünkben azokat a tapasztalatokat, melyekről itt beszámoltunk, más, a rendi rétegzettségéből a jogállami és a polgári társadalom integrációja felé tartó társadalom sztereotípiakészletével kell összevetni. De ez már egy másik kutatás tárgya lehet.

JEGYZETEK

- A dolgozat az OKTK A.1562/VIII.b. kutatási programjának a támogatásával készült.
1. A bájos történetben II. József török hadjáratában Vörös mint comissarius egy porosz-sziléziai származású vasas kapitánnyal együtt járta a vidéket, szervezve az utánpótlást és közben folyton egymást ugratva, csúfolva. A kiéleződő viszonyban az hozott fordulatot, hogy a porosz rákapott az előbb csak utálkozva szemlélt szalonnára, amit aztán a nagy összeboruláskor Vörös így nyugtázott: „látja az úr, miulta szalonnával keni a bélét, a lelke is másképp gondolkodik”.
 2. Vö. Gottfried (1638); Minsicht (1664); Bertalanffi (1757).
 3. Noha meg kell jegyezni, hogy a kívülállónak nem teljesen világos, hogy a népismereti alapon állás pontosan mit jelent. Ez annyiban zavaró, hogy a Tálasi által tárgyalt szerzők legnagyobb részét más tudományok, például földrajz, statisztika, történettudomány is a magukénak érzik, és e tudományok már a 19. század elején is meg tudták adni, milyen paradigma keretei között, milyen módszerekkel dolgoznak, ami talán nem érvényes maradéktalanul a néprajzra.
 4. A szerzők életére vonatkozó források: Szinnyey (1890–1914); Österreichisches Biographisches Lexikon (1972); Wurzbach (1865; 1874); Magyar életrajzi lexikon.
 5. Ha a jozefinista értelmiséget nemcsak poliglottnak, hanem lényegi kulturális identitásjegyeinél és politikai lojalitásainál fogva sem tartjuk alkalmasnak arra, hogy német, szlovák vagy magyar jelleget vetítsünk vissza rájuk, úgy ennek az álláspontnak az az egyik következménye, hogy a szerzők nevét úgy kell használnunk, ahogy azt ők leggyakrabban használták. Egyedüli kivétel ez alól Martin Schwartner, akiből csak azért csinálunk Mártoné, mert neve a mai élő történeti köztudatban is benne van, akárcsak Marx Károlyé vagy Luther Mártoné, és mert átkeresztelése az életpálya tanúsága szerint egyáltalán nem jelenti hovatarozásának erőszakos, visszamenőleges felülbírálatát.
 6. Álláspontjából az is következik, hogy a nemzetet a fent írt kulturális és morális közösség értelmében nem tartja lehetségesnek anyanyelvi közösség nélkül, és a bevándorolt idegenek addig nem részei a nemzetnek, ameddig meg nem tanulják nyelvét. A bevándorolt idegenekre konkrét példaként oroszokat, lengyeleket, németeket, olaszokat említ, hazai nemzetiségeket nem. Ennek ellenére Gáti álláspontját, szokása szerint oldalszámra hivatkozás nélkül, mint a magyarosító felfogásra jellemző szöveget idézi Ludwig von Gogolak (korábban Gogolak Lajos), de hivatkozását a Gáti-szövegben nekem nem sikerült megtalálnom, és véleményem szerint az egész szöveg logikájának homlokegyenest ellentmond Gogolak értelmezése (Gogolak 1963:255).

7. Trócsányi Zsolt igen kézenfekvő érvekkel cáfolja Erdély történetében a felkelés „nemzeti irtóháború” jellegét, noha elismeri, hogy az olyan területeket fogott át, ahol a parasztok románok, az urak magyarok voltak. Szerinte a mozgalomban és vezetésében a románok mellett szászok és magyarok is részt vettek, a román értelmiség pedig elítélte azt, és pacifikálni törekedett (Trócsányi 1986:1097).

IRODALOM

ANDERSON, BENEDICT

1983 *Imagined communities. Reflections on the origins and spread of nationalism.* New York – London.

BARTHOLOMAEIDES, LADISLAUS

1804–1808 *Comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico-statistica.* Leutschau. Részben újraközli Gömörer Gespansschaft. Auszug aus dem Werke címen Johann von Csaplovics. Archiv des Königreichs Ungern. Bd. 2. Wien, 1821.

BEHRE, OTTO

1905 *Geschichte der Statistik in Brandenburg-Preußen bis zur Gründung des Königlichen Statistischen Bureaus.* Berlin.

BERKESZI ISTVÁN, FORD.

1887 *Gróf Hoffmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben.* Budapest.

BERTALANFFI PÁL

1757 *Világnak két rend-béli rövid isméréte.* Nagyszombat.

BÉL, MATTHIAS

1735–1742 *Notitia Hungariae novae historico geographica divisa....* Tom. 1–5. Viennae.

BÖDEKER, HANS-ERICH

1989 *Die „gebildeten Stände” im 18. und frühen 19. Jahrhundert.* In *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert.* Jürgen Kocka, Hrsg. Part 4. *Politischer Einfluß und gesellschaftliche Formation.* 21–52. Stuttgart.

BREDETZKY, SAMUEL

1803a *Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien.* 1–2 Bd. Wien.

1803b *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn,* Wien.

1807 *Beschreibung der äusserst merkwürdigen Höhle Baradla.* Wien.

CRAILICH, ANDREAS

1821 *Wieselburger Gespansschaft.* Archiv des Königreichs Ungern, Johann von Csaplovics. Bd. 2. Wien.

CSAPLOVICS JÁNOS

1822 *Etnográfiai értekezés Magyarországról.* In *Tudományos Gyűjtemény* III. 37–65, IV. 3–50, VI. 79–87, VII. 45–51.

DEMIAN, JOHANN ANDREAS

- 1804a Darstellung der österreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. Bd. 2. Ostgalizien und Siebenbürgen. Wien.
- 1804b Darstellung der österreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. Bd. 1. Böhmen, Mähren und der österreichischen Schlesien. Wien.
- 1806 Darstellung der österreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. Theil IV. Bd. 1. Die Militär-Grenze in Kroatien. Wien.

FÖLDES BÉLA

é. n. Statisztika. In Közgazdasági enciklopédia 4. köt. 577–594. Budapest.

G.

- 1812 Észrevételek tekintetes Schwartner Márton úr Magyarország Statisztikájában az Oláhokról tett jegyzésekre. Pest.

GÁTI ISTVÁN – VEDRES ISTVÁN

1790 A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmélkedések. Bécs.

GELLNER, ERNEST

1997 Nationalism. London.

GERTH, HANS H.

1976 Bürgerliche Intelligenz um 1800. Göttingen.

GOGOLAK, LUDWIG VON

1963 Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. I. Die Nationswerdung der Slowaken und die Anfänge der tschechoslowakischen Frage (1526–1790). München.

[GOTTFRIED, JOHANN LUDWIG] = JOHANN PHILIPP ABELIN

1638 Archontologia Cosmica. Frankfurt am Main.

G. R. = RUMY, KARL GEORG

1821 Marmaroscher Gespanschaft. Archiv des Königreichs Ungern. Johann von Csaplovics, Hrsg. Bd. 2. Wien.

GVADÁNYI JÓZSEF

1790 Egy falusi nótáriusnak budai utazása. Pozsony–Komárom.

H. BALÁZS ÉVA

1967 Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795. Budapest.

HABERMAS, JÜRGEN

1971 A polgári nyilvánosság szerkezetváltozása. Budapest.

HASSEL, GEORG

1807 Statistischer Abriß des österreichischen Kaiserthumes nach seinen neuesten statistischen Beziehungen. Nürnberg–Leipzig.

[HOFFMANN, LEOPOLD ALOIS]

1790a Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn. H. n.

1790b Ninive. Fortgesetzte Fragmente über dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn. H. n.

HORVÁTH RÓBERT

1966 A magyar leíró statisztikai irány fejlődése. A Népeśégtudományi Kutató Csoport Közleményei. Budapest.

KEDOURIE, ELIE

1993 Nationalism. Oxford.

KIS PÁL

1818 Rövid Földírás a leg újabb polgári változások szerint Tanuló Ifjak számára. Bécs.

KÖZHASZNÚ ESMÉRETEK TÁRA

1844 I–XIII. Pest.

LASSÚ ISTVÁN

1829 Az austriai birodalomnak statistikai, geographiai és históriai leírása. Buda.

LEBRECHT, MICHAEL

1792 Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen. Wien.

LUCA, IGNAZ DE

1785 Staatsanzeigen von den kaiserlich-königlichen Landen. Bd. 1. Wien.

1791–1792 Geographisches Handbuch von dem österreichischen Staate. Bd. 1–6. Wien.

1792 Österreichische Spezialstatistik. Wien.

MAGDA PÁL

1819 Magyarországnak és a határt örző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása. Pest.

MARIENBURG, LUCAS JOSEPH

1813 Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen. Bd. 1–2. Hermannstadt

[MINSICHT, CHRISTIAN] = ERASMUS FRANCISCI

1664 Neue und kurze Beschreibung des Königreichs Ungarn: Dessen fürnehmsten Städten und Vestungen. Nürnberg.

ÖSTERREICHISCHES BIOGRAPHISCHES LEXIKON

1972 I–V. Wien.

PALLÓS, FERENC

1944 A német nyelvoktatás ügye magyar iskoláinkban II. József idején. Budapest.

PÉTER LÁSZLÓ

1989 Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról. 50–99. Hollandiai Mikés Kelemen Kör.

ROHRER, JOSEPH

1803 Versuch über die Bewohner der österreichischen Monarchie. *In* Archiv für Geographie und Statistik. Joseph Max Freiherr v. Liechtenstern, Hrsg. Wien.

RUMY, KARL GEORG

1809 Geographisch-statistisches Wörterbuch des österreichischen Kaiserstaates. Wien

SCHWARTNER, MARTIN

1809–1811 Statistik des Königreichs Ungern. 1–2.

SZEDER FÁBIÁN

1985 A palócok. *In* Magyar tájak néprajzi felfedezői. Paládi-Kovács Attila, szerk. 130–138. Budapest.

SZINNYEY JÓZSEF

1890–1914 Magyar írók élete és művei. I–XIV. Budapest.

SZIRMAY ANTAL

1809–1810 Szathmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete. 1–2. köt. Buda.

TAJFEL, HENRI

1981 Social Stereotypes and Social Groups. *In* Intergroup Behaviour. John C. Turner – Howard Giles, eds. 144–167. Oxford.

TARNAI ANDOR

1969 Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez). Budapest. /Modern Filológiai Füzetek, 6./

TÁLASI ISTVÁN

1948 Néprajzi életünk kibontakozása. Klny. Magyar Népkutatás Kézikönyve. Budapest.

TRÓCSÁNYI ZSOLT

1986 Felvilágosodás és ferenci reakció. *In* Erdély története. 2. köt. 1606-tól 1830-ig. Makkai László – Szász Zoltán, szerk.: 1039–1140. Budapest.

VÁLYI ANDRÁS

1796–1799 Magyar országnak leírása. 1–3. köt. Buda.

VÖRÖS IGNÁC, FARÁDI

1927 ~ visszaemlékezései az 1778–1822. évekről. Bev., kiad.: Madzsar Imre. Budapest.

WINDISCH, KARL GOTTLIEB

1780–1781 Geographie des Königreichs Ungarn. 1–2. Preßburg.

1790 Topographie des Großfürstenthums Siebenbürgen oder Geographie von Ungarn III. Preßburg.

WURZBACH, CONSTANT, HRSG.

1865 Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. Bd. 13. Wien.

1874 Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. Bd. 26. Wien.

ANDRÁS VÁRI

Ethnic stereotypes in the Habsburg empire at the beginning of the 19th century

Texts and authors

The paper attempts to present the set of ethnic stereotypes in two generations of writers of non-fiction. That includes works of the so-called descriptive statistics, geographical handbooks and some travel diaries, while their authors are the generations born between 1745–1770 and 1770–1800. The approach chosen here tries to contrast the texts with the social backgrounds of the authors and with the public role they have played. The results are, that although there are ascertainable, specific social origins of the set of authors taking up the themes of ethnic specificity, the texts are no pure products of a specific social group. The opposite is true, the set of stereotypes generated by one group was taken over by a very mixed assortment of authors. They had not the origins but the aspirations in common. That was the project of integrating state and society under the rule of the law, thus creating the civil society that supplants the older, many-tiered society of orders. The stereotypes contain several references, almost repetitively referring to central values of a postulated civil society. The most conspicuous of these is the expected ability of different ethnic and social groups to abide by the commonly accepted rules, to live by a fixed set of norms and not to let their members lose their temper, indulge in aggressive behaviour, or generally, to act in affect. Just as it has turned out that ethnic stereotypes have no intrinsic ethnic content but depend on a central scheme, programme of social change, it is arguable, that the distancing implied in the stereotypes was dependent on the relationships of the groups described to the programme of social change. Groups were measured against this programme, i.e. whether they were or were not able to participate in it. Despite politically incorrect language, “us” and “them” had no fixed membership, anyone could join in the reform work of “us”, provided he betters his ways and gets civilised.